

МОЄ ЖИТЄ.

ОПОВІДАНЄ ПРОВІНЦІОНАЛІСТА

Антон Чехова.

—*—

I.

Шеф сказав мені: „Держу вас лише з поважання до вашого шановного батенька, інакше ви би вже давно в мене вилетіли.“ Я йому відповів: „Ви надто підхлібляєте мені, ваше превосходительство, думаючи, що я умію літати.“ І опісля я чув, як він сказав: „Заберіть того пана, він псує мені нерви.“

За два дні мене звільнили. І от, за весь час, відколи я уважаю ся дорослим, на велику гризоту мого батька, міського архитекта, я перемінив девять посад. Я служив у різних урядах, але всі ті девять посад були подібні одна до одної, як краплі води: я мусів сидіти, писати, вислухувати дурні або грубі уваги і чекати, коли мене звільнять.

Батько, коли я прийшов до него, сидів глибоко в фотелю з замкненими очима. Його лице худе, сухе, з синявим відтінком на голених місцях (з лиця він подобав на старого католицького орґаніста), виражало смирність і покірливість. Не відповідаючи на моє здоровканє і не вітворюючи очий, він сказав:

— Коли-б моя дорога жінка а твоя мати ще жила, то твоє жите було-б для неї жерелом ненастанної журби. В її передчасній смерті я бачу промисел божий. Прощу тебе, нещасливий, — говорив він дальше, вітворюючи очі, — поучи мене: що мені робити з тобою?

Перше, коли я був молодший, моя рідня і знайомі знали, що зі мною робити: одні радили мені вступати охотником до війська, другі — до аптеки, треті — до телеграфу; тепер одначе, коли мені вже минуло двацять п'ять і навіть волос на висках трохи посивів, коли я бував уже і охотником і фармацевтом і в телеграфі, все земне для мене, здавалося, було вже вичерпане, і мені вже не радили, а лише зітхали і кивали головами.

— Що ти про себе думаєш? — говорив далі батько. — В твоїх літах молоді люди мають уже певне суспільне становище, а поглянь-но ти на себе: пролетарій, жебрак, жиєш у батька на карку!

І, по звичаю, він зачав говорити про се, що теперішні молоді люди гинуть, гинуть від невірства, матеріалізму і надто великої зарозумілості, і що треба заборонити аматорські театри, бо вони відтягають молодих людей від релігії і обов'язків.

— Завтра ми підемо разом і ти перепросиш шефа та пообіцяєш йому служити совістно, — закінчив він. — Ти не повинен бути ані одного дня без суспільного становища.

— Я прошу вас вислухати мене, — сказав я понуро, не сподіваючись нічого доброго з тої розмови. — Те, що ви називаєте суспільним становищем, се привилегія капітала і освіти. Небогаті і неосвічені люди здобувають собі кусник хліба фізичною працею і я не бачу підстави, чому я маю бути винятком.

— Коли ти починаєш говорити про фізичну працю, то се виходить по дурному і тривіально! — сказав батько з роздраженням. — Зрозумій ти, тупий чоловіче, зрозумій, безмізка голово, що у тебе, крім грубої фізичної сили, є ще дух божий, святий огонь, що в високій степені відрізняє тебе від осла або від вука і наближає до божества. Сей огонь здобували тисячі літ найліпші люде. Твій праїд Полозньов, генерал, боровся під Бородином, їд твій був поет, бесїдник і предводитель дворянства,*) стрий — педагог, наконєць я, твій батько, — архитект! Всї По-

*) Автономічний уряд, повітовий або губерніяльний шеф шляхти вибраний нею.

дознбови берегли сьвятий огонь на те, щоби ти погасив його.

— Треба бути справедливим, — сказав я. — Фізичну працю двигаютъ міліони людей.

— І нехай двигаютъ! Нічого иньшого вони не уміють робити. Фізичній праці може віддавати ся кождий, навіть скінчений дурень і злочинець, ся праця служить прикметою, що відріжняє раба і варвара, коли огонь дано тільки вибраним!

Вести дальше сю розмову було безхосенно. Батько боготворив себе і його переконувало тільки те, що говорив він сам. До того ще я знав дуже добре, що ся погорда, з якою він говорив про чорну працю, виходила не так з гадок про сьвятий огонь, як з потайного страху, що я стану робітником і про мене заговорить ціле місто; головно-ж, що всі мої ровесники давно вже покінчили університет і були на добрій дорозі, і син шефа філії державного банку був уже колежеським асесором,*) а я, син-одинак, був нічим. Вести дальше розмову було безхосенно і неприємно, але я все сидів і злегка перечив, надіючись, що мене нарешті зрозуміють. Ціла справа була ясна і проста, було питанє лише що до способу, як би мені добути кусник хліба, але простоти не бачили, а говорили мені солоденько, закруглюючи фрази про Бородино, про сьвятий огонь, про стрія, забутого поета, що колись там писав нездалі і фальшиві вірші, прозивали мене грубо безмізкою головою і тупим чоловіком. А як мені хотілось, щоб мене зрозуміли! Не вважаючи на все, батька і сестру я люблю, і в мені від дитинства закорінилась привичка дозволяти ся у них, закорінилась так сильно, що ледво чи я позбуду ся її коли; чи добре я зроблю, чи провиню ся, я все бою ся, щоби їх не загризти, бою ся, що от у батька почервоніла від зворушення його худа шия — щоб не трафив його удар.

— Сидіти в душній хаті, — промовив я, — переписувати, йти на випередки з машиною до писаня для чоловіка в моїх літах соромно і образливо. Чи може тут бути бесіда про сьвятий огонь!

*) Титул VIII-ої ранги.

— Все таки се інтелектуальна праця, — сказав батько. — Але досить, лишім сю розмову; на всякий випадок, а упереджаю: як що ти знов не вступиш до служби і підеш за своїми ганебними нахиломи, то стратиш любов мою і моєї доньки. Я виключу тебе від спадщини — клянусь правдивим Богом!

Зовсім щиро, щоби показати цілу чистоту мотивів, яких я хотів триматись ціле своє життя, я сказав:

— Питанє про спадщину для мене не представляє ся важким. Я завчасу зрікаю ся всего.

Чогось, зовсім несподівано для мене, сі слова сильно образили батька. Він цілий почервонів.

— Не важ ся так говорити зі мною, дурню! — крикнув він тонким, пискливим голосом. — Ледащо! — І скоро і зручно, звичайним рухом вдарив мене по лиці раз і другий. — Ти починаєш забуватись!

В дитинстві, коли мене батько бив, я мусів бувало стояти просто, руки по собі, і дивитись йому в лице. І тепер, коли він бив мене, я зовсім тратив голову, так як би то все ще були мої дитячі літа, простував ся і старав ся дивити ся йому просто в очі. Батько мій був старий і дуже худий, але мабуть його тонкі мускули були міцні, як реміні, бо бив він дуже боляче.

Я подав ся назад до сінни, і тут він вхопив свій парасоль та кілька разів ударив мене по голові і по плечах; в ту хвилину сестра отворила з сальону двері, аби довідатись, що то за галас, але зараз відвернула ся з виразом страху і жалю, не сказавши на мою оборону ані слова.

Мій намір не вертатись до канцелярії, а зачати нове робітничє життя, був у мені незмінний. Лишало ся тільки вибрати рід роботи — і се не здавалось дуже трудним, бо я думав, що я дуже сильний, витревалий і здатний навіть до найтяжшої роботи. Передо мною стояло монотонне, робітничє життя з його приголодком, смородом, простацькими формами, з ненастанною гадкою про заробок і кусник хліба. І — хто знає? — може вертаючи з роботи по Великій Дворянській улиці, я ще нераз позавидую

інженеру Должікову, що живе з інтелектуальної праці, — але тепер думати про всі ті мої будучі невгоди було мені весело. Колись я мав про духову діяльність, бачив себе то учителем, то лікарем, то писателем, але мрії лишилися мріями. Наклін до духових розривок — наприклад до театру, до читання, — був у мене розвинений до пристрасти, але чи були здібності до духової праці, — не знаю. В гімназії я мав необорну відразу до грецької мови, так що мене мусіли забрати з четвертої класи. Довго ходили корепетитори і приготувляли мене до п'ятої класи, потім я служив по різних урядах, переводячи більшу частину дня дармо, і мені говорили, що се — інтелектуальна праця; моя діяльність в сфері шкільній, службовій не вимагала ані напруження думки, ані таланту, ані особистих здібностей, ані творчого піднесення духа: вона була машиною; а таку інтелектуальну працю я ставлю нижче фізичної, погорджую нею і не думаю, щоб вона бодай на хвилину могла бути оправданем безчинного, безжурного життя, бо вона сама не що иньше, як обманство, один із видів тої безчинності. По всякій імовірності, правдивої інтелектуальної праці я не знав ніколи.

Настав вечір. Ми жили на Великій Дворянській — се була головна улица в місті, і по ній вечорами, задля браку порядного міського саду, проходжував ся наш beau monde. Ся прегарна улица заступала по части сад, бо по обох їх боках росли тополі, що приємно пахли, особливо по дощі, і через плоти і паркани звисали акації, високі корчі бозу, черемха, яблоні... Майовий сумерк, делікатна, молода зелень з тінями, запах бозу, гудінє хрущів, тиша, тепло — яке те все нове і мов би незвичайне, хоч весна повторяє ся кожного року! Я стояв коло фіртки і дивив ся на тих, що проходились. З більшістю їх я ріс і колись пустував з ними, тепер одначе мое зближенє могло би заклопотати їх, тому, що я був бідно одягнений, не модно, і про мої дуже вузькі штани і великі незграбні чоботи говорили, що то у мене макарони встромлені в човні. До того ще я мав у місті злу репутацію, не мав суспільного становища і часто грав у білярд в дешевих реставраціях і ще для того, може бути,

що мене два рази, без всякого з мого боку поводу, кликали до жандармського офіцера.

В великій домі напротив у інженера Должикова грали на фортепіані. Зачинало темніти і на небі замигали зьвізди. І от, поводи відповідаючи на поклони, пройшов батько в старім циліндрі з широкими загненими в гору крисами, під руку з сестрою.

— Поглянь! — говорив він до сестри, показуючи на небо тим самим парасолем, що ним оноді бив мене. — Поглянь на небо! Зьвізди, навіть і найменші, — се все сьвіті! Який незначний чоловік в порівнянню з вселенною!

І говорив він се таким тоном, мов би йому було незвичайно приємно і гарно, що він такий незначний. Який се нездарний чоловік! На жаль, він був у нас самотнім архitekтом, і за останні 15—20 літ моєї пам'яті, в місті не збудовано ані одного порядного дому. Коли у него замовляли плян, то він звичайно креслив зразу салю і гостинну; як давнього часу інститутки уміли танцювати лише від печі, так і його архitekтонічна ідея могла виходити і розвивати ся тільки від салі і гостинної. До них він дорисовував їдальню, діточу комнату, кабінет, лучив комнати дверми, і потім усі вони неминуче показувались з продувами і в кожній було по двоє, а навіть по троє зайвих дверей. Мабуть ідея у него була неясна, зовсім поплутана, куца; кожний раз, як би почуваючи, що чогось бракує, він надолужував ріжного рода прибудовами, чіпляючи їх одну до другої, і я ще як нині виджу вузькі сінки, вузькі коритарчики, криві східці, що ведуть на мезанін, де можна стояти тільки зігнувшись і де замість підлоги — три величезні ступені в роді полиць в парні; а кухня доконче під домом, зі сходами і з цегляною підлогою. На фасаді упертий черствий вираз, лінії сухі, несьмілі, дах низький, приплющений, а на грубих, мов пухких комилах доконче дротяні шапочки з чорними, пискливими хоруговками. І чомусь усі ті будовані батьком дома, подібні один до другого, наче нагадували мені його циліндер, його потилицю, суху і уперту. З часом в місті привикли до нездарности мого батька, вона закоренилась і стала нашим стилем.

Той стиль батько вніс і в життя моєї сестри. Почати вже від того, що назвав її Клеопатрою (як мене назвав Мисаїлом). Коли вона була ще дівчинкою, він страшив її нагадуванням про зьвізди, про давних мудреців, про наших предків, довго об'ясняв їй, що таке життя, що обов'язок, і тепер, коли їй було вже 26 літ, говорив теж саме, позволяючи їй ходити під руку тільки з ним одним і представляючи собі чомусь, що скорше чи пізніше повинен явитись відповідний молодий чоловік, що захоче оженившись з нею з поважання до його особистих прикмет. А вона боготворила батька, боялась і вірила в його незвичайний розум.

Стало зовсім темно і вулиця мало-помалу спустіла. В домі напротив затихла музика; відворились на розтіворота, і по нашій улиці граючи, злегка дзвонячи калатальцями, переїхала трійка. Се інженер з донькою поїхав перевезти ся. Час іти спати!

В домі я мав свій pokій, але я жив на подвір'ю в хатці під одним дахом з цегляною шопою, колись збудованою правдоподібно для ховання упряжи, — в стінах були повбивані великі гаки, — тепер одначе вона була зайва і батько от уже тридцять літ складав у ній свою газету, яку на щось опрацьовував по пів річника і не позволяв нікому рухати. Живучи тут, я рідше попадав на очі батькові і його гостям, і мені здавало ся, що як я не сиджу в правдивім покою і не що дня ходжу до дому обідати, то слова батька, що я живу на його ший, звучать мов не так образливо.

На мене чекала сестра. Вона потай від батька винесла мені вечерю: невеличкий кавальчик зимної телятини і окрасць хліба. У нас дома часто повторяли: „гроші люблять рахунок“, „копійка стереже рубля“ і таке иньше, і сестра придавлена тими тривіальностями, придумувала тільки, як би зменшити розходи, і тому ми зле годувались. Поставивши тарілку на стіл, вона їла на мою постіль і заплакала.

— Мисаїле, — сказала вона, — що ти робиш з нами? Вона не закривала лица, сльози капали їй на груди і на

руки, а вираз лиця був сумний. Вона упала на подушку і дала волю сльозам, здригаючи цілим тілом і хлипаючи.

— Ти знов покинув службу... — промовила вона. — О, як се страшно!

— Але зрозумій, сестро, зрозумій... — сказав я, і тому, що вона плакала, мене взяла розпука.

Як би навмисне, в моїй лямпочці вигоріла вже вся нафта, вона коптила, збираючи ся гаснути, і старі гаки на стінах гляділи грізно і тіни їх мигали.

— Пожалуй нас! — сказала сестра, встаючи. — Батько в страшнім горю, а я хора, розум трачу. Що з тобою буде? — питала вона, ридаючи і протягаючи до мене руки. — Прошу тебе, благаю, іменем нашої небіжки мами прошу: іди знов на службу!

— Не можу, Клеопатро! — сказав я, почуваючи, що ще трохи — і я піддам ся. — Не можу!

— Чому? — говорила дальше сестра. — Чому? Добре, як не полагодив з начальником, шукай собі иньшого місця. На приклад, чому би тобі не піти служити на залізницю? Я що-йно тепер говорила з Анютою Благово, вона запевняє, що тебе приймуть на залізницю і навіть обіцяла просити за тебе. Ради Бога, Мисаїле, подумай! Подумай, благаю тебе!

Ми поговорили ще трохи і я піддав ся... Я сказав, що гадка про службу на залізниці, що тепер буде ся, мені не приходила ще анї разу в голову, і що я готов спробувати.

Вона радісно усьміхнула ся крізь сльози і стиснула мені руку, а потім усе ще плакала, бо не могла стримати ся, а я пішов до кухні за нафтою.

II.

Між прихильниками аматорських театрів, концертів і живих образів з добродійною метою перше місце належало в місті Ажотінім, що жили у власнім домі на Великій Дворянській; вони кожного разу давали поміщене і брали на себе всі клопоти і видатки. Ся богата поміщицька

родина мала в повіті коло трьох тисяч десятин землі з розкішним двором, але не любила села і жила зиму і літо в місті. Вона складалась з матери, високої, сухорлявої, делікатної дами, що носила коротке волосся, короткий кафтаник і гладку спідницю на англійський спосіб, — і трьох доньок, котрих, говорячи про них, називали не по іменах, а по просту: старша, середня і молодша. Всі вони були з негарними, острыми підбородками, короткозорі, згорблені, одягнені так як і мати, неприємно шепелявіли, а все таки не уважаючи на те, конче брали участь в кождім представленю і все робили щось з добродійною метою — грали, читали, сьпівали. Вони були дуже поважні і ніколи не усьміхались, і навіть в водевілях зі сьпівом грали без найменшої веселости, з урядовим виглядом, зовсім мов би віддавались бухгалтерії.

Я любив наші представлення, а особливо проби, часті, трошки дурні, галасливі; після них давали нам вечеряти. В виборі штук і розділі роль я не мав ніякої участі. До мене належала закулісова часть. Я малював декорації, переписував ролі, суфлював, характеризував, і на мене здали також урядженє всяких ефектів в роді грому, сьпіву соловія і т. н. З причини, що я не мав суспільного становища ані порядної одежі, то на пробах я держав ся остронь, в тіни куліс і соромливо мовчав.

Я малював декорації у Ажогіних в шопі або на подвірю. Мені помагав маляр, або, як він сам себе називав, підприємець малярських робіт, Андрій Іванов, пятьдесятьлітній чоловік, високий, дуже худий і блідий, з запалими грудьми, з запалими висками і з синьою краскою під очима, навіть трохи страшний на вид. Він хорував на якусь хворобу, що ослабляла його, і кождої осени і весни говорили про него, що він доходить, але полежавши він уставав і потім говорив з зачудуванєм: „А я знов не помер!“

В місті його звали Редькою і говорили, що се правдиве його назвище. Він любив театр так, як я, і скоро лише до него доходила чутка, що у нас лагодить ся спектакль, він кидав усі свої роботи і йшов до Ажогіних малювати декорації.

Другого дня по переговорі з сестрою, я від рана до вечера робив у Ажогіних. Проба була визначена на сему годину вечір, і на годину перед початком в сали були зібрані всі аматори, а по сцені ходили старша, середня і молодша і читали з зошитів. Редька в довгій рудім пальтоті і в шалику, намотанім на шию, вже стояв припершись виском до стіни, і дивився на сцену з побожним виразом. Ажогіна-мати підходила то до одного гостя, то до другого і кожному говорила щось приємне. Вона мала манеру пильно дивитись в лице і говорити по тиху, як в секреті.

— Мабуть трудно малювати декорації, — сказала вона тихо, підходячи до мене. — А ми що-йно з панею Муфке говорили про пересуди, і я виділа, як ви увійшли. Боже мій, я ціле своє жите боролась з забобонами! Щоби переконати прислугу, які то дурниці всі ті їх страхи, я у себе все засьвічую три свічки і всі свої важні орудки починаю тринайцятого.

Прийшла донька інженера Должикова, гарна, повна блондинка, одягнена, як говорили у нас — у все парижське. Вона не грала, але на пробах ставили для неї крісло на сцені і представлень не зачинали скорше, аж доки вона не появлялась в першій ряді, сяючи і дивуючи всіх своїм строєм. Її, як столичній штучці, дозволяло ся підчас проб робити уваги, і робила вона їх з милою протекціональною усмішкою, і видко було, що на наші представлення вона дивилась як на діточу забаву. Про неї говорили, що вона учила ся співати в петербурській консерваторії і ніби навіть цілу зиму співала в приватній опері. Вона мені дуже подобалась, і звичайно на пробах і підчас представлення я не зводив з неї очей.

Я вже взяв був зошит, щоб зачати суфлювати, коли несподівано з'явила ся сестра. Не знімаючи пальтота і капелюха, вона підійшла до мене і сказала:

— Прошу тебе, ходім!

Я пішов. За сценою в дверях стояла Анюта Благово, також в капелюсі, з темною вуалькою. Се була донька віцепредсідателя суду, що служив в нашій місті давно, мало що не від самого засновання окружного суду. Дятого

що вона була високого росту і гарно збудована, участь її в живих образах уважала ся конче потрібною, і коли вона представляла яку фею чи Славу, то лице її горіло від сорому; але в спектаклях вона не брала участі, а заходила на проби лише на хвилину, за якоюсь орудкою, і не йшла до салі. І тепер видко було, що вона зайшла лише на хвилю.

— Мій батько говорив про вас, — сказала вона сухо, не дивлячись на мене і червоніючи. — Должіков обіцяв вам місце при залізниці. Ідіть до него завтра, він буде дома.

Я поклонив ся і подякував за клопоти.

— А се ви можете лишити, — сказала вона, показавши на зошит.

Вона і сестра підійшли до Ажогіної і зо дві мінати шептали ся з нею, поглядаючи на мене. Вони нараджувались над чимось.

— Справді, — сказала Ажогіна тихо, підходячи до мене і пильно дивлячись в лице, — справді, як що се відтягає вас від поважної праці, — вона витягнула з моїх рук зошит, — то ви можете передати кому иньшому. Не турбуйтеся, мій друже, ідіть собі з Богом!

Я попрощав ся з нею і вийшов засоромлений. Ідучи по сходах я бачив, як відходили сестра і Анюта Благово; вони жваво говорили про щось, мабуть про мою службу на залізниці, і спішилися. Сестра перше ніколи не бувала на пробах, і тепер імовірно її мучила совість і вона боялась, аби батько не довідав ся, що вона без його дозволу була у Ажогіних.

Я пішов до Должікова на другий день коло першої години. Льокай провів мене в дуже гарну комнату, що була сальоном інженера і разом його кабінетом. Тут було все м'яке, елегантне і для такого непривичаєного чоловіка, як я, навіть дивно. Дорогі килими, величезні фотелі, бронз, образи, золоті і плюшеві рами; на фотографіях, розкинутих по стінах, дуже гарні жінки, розумні, гарні лица, свободні пози; з сальону ведуть двері просто в сад, на балькон, видно боз, видно стіл, накритий до сніданя, багато бутельок, букет з роз, пахне весною і дорогими цвіта-

рами — і все, здається, хоче сказати, що он тут прожив чоловік, попрацював і дійшов нарешті щастя можливого на землі. При бюрку сиділа донька інженера і читала газету.

— Ви до папи? — запитала вона. — Він бере туш, зараз прийде. Посидьте тимчасом, прошу вас!

Я сів.

— Ви-ж, здається, напротив нас мешкаєте? — запитала вона знов по короткім мовчанню.

— Так!

— Я з нудьги що дня дивлюсь з вікна, ви вже вибачте, — говорила вона далі, дивлячись у газету, — і часто виджу вас і вашу сестру. У неї все такий добрий, скуплений в собі вираз лица.

Увійшов Должіков. Він витирав ручником шию.

— Папа, monsieur Полозньов, — сказала донька.

— Так, так, мені говорив Благово, — скоро звернувся він до мене, не подаючи руки. — Але послухайте, що я можу вам дати? Які у мене місця? Дивні ви люди, панове! — говорив він голосно далі і таким тоном, як би робив мені закид. — Ходить вас до мене по дваццять люда на день, представляють собі, що в мене департамент! У мене лінія, панове, у мене каторжна праця, мені потрібні механіки, слюсарі, копачі, столярі, керничники, а ви-ж всі можете тільки сидіти і писати, більше нічого! Ви всі писателі!

І від него повіяло на мене тим самим щастем, що і від його килимів і фотелів. Товстий, здоровий, з червоними щоками, з широкою грудею, вимитий, в перкалевій сорочці і шаравах, зовсім як порцеляновий візник для забавки. У него була кругла, кучерява борідка — і ані одного свого волоска, ніс з горбиком, а очі темні, блискучі, невинні.

— Що ви вмієте робити? — говорив він далше. — Нічого ви не вмієте! Я інженер, я забезпечений чоловік; але перше заким мені дали дорогу, я довго носив хомут, я був машиністом, два роки працював у Бельгії, як простий смаровоз. Міркуйте самі, мій коханий, яку працю я можу предложити вам?

— Розумієть ся, воно так... — пробуркотів я в великім заклопотаню, не можучи знести його ясних, невинних очий.

— Чи вмієте бодай дати собі раду з апаратом? — запитав він, подумавши.

— Так, я служив на телеграфі.

— Гм... Ну, там побачимо! Ідьте поки-що в Дубечню! Там у мене вже сидить один, але страшно дрантє.

— А які будуть мої обов'язки? — запитав я.

— Потім побачимо! Вибирайтесь тимчасом, я розпоряджу. Тільки будьте ласкаві у мене не запиватись і не турбувати мене ніякими просьбами. Нажену!

Він відійшов від мене і навіть головою не кивнув. Я поклонив ся йому і його доньці, що читала газету і вийшов. На душі було мені тяжко до тої міри, що коли сестра зачала питати, як мене приняв інженер, то я не міг вимовити ані одного слова.

Щоб іти в Дубечню, я встав досвіта зі сходом сонця. На Великій Дворянській не було ані душі, всі ще спали, і кроки мої гомоніли самотньо і глухо. Тополі покриті росю наповняли повітря делікатним ароматом. Мені було сумно і не хотілось виходити з міста. Я любив своє рідне місто. Воно видавалось мені таке гарне і тепле! Я любив сю зелень, тихі соняшні ранки, гук наших дзвонів; але люди, з якими я жив у тім місті, були для мене нудні, чужі, а часами навіть обридливі. Я не любив і не розумів їх.

Я не розумів, по що і чим жиють оті шістьдесять-пять тисяч людей. Я знав, що Кімри добувають собі прожиток чобітьми, що Тула робить самовари і оружє, що Одеса портове місто, але що таке наше місто і що воно робить — я не знав. Велика Дворянська і ще дві чистійші вулиці жили з готових капіталів і з пенсій, що брали урядники з державної каси; але чим жили иньші вісім улиць, що тягнулись паралельно на три верстви і щезали за горбом — се було для мене все нерозв'язаною загадкою. І як жили ті люди, соромно сказати! Ані саду, ані театру, ані порядної оркестри; міську і клубову бібліотеку навіщали тільки підручки-Жиди, так що журнали і нові книжки

лежали місяцями нерозрізані; багаті і інтелігентні спали в душних, тісних спальнях, на дерев'яних ліжках з блощицями, дітий тримали в образливо брудних поміщеннях, що їх називають діточими кімнатами, а слуги, навіть старі і поважні, спали в кухні на землі і накривались лахами. В скромні дні в домах пахло борщем, а в пісні — осетриною, смаженою на соняшниковім олію. Їли не смачно, пили нездорову воду... В магістраті, у губернатора, у архієрея, всюди по домах багато літ говорили про се, що у нас у місті нема доброї і таної води і що конче треба позичити в державній касі двіста тисяч на водопровід; дуже багаті люди, яких у нас у місті можна було начислити зо три десятки і які бувало програвали в карти цілі посілости, також пили злу воду і ціле жите говорили з запалом про позичку — і я не розумів сего; мені здавалось, що було би простійше взяти і виняти ті двіста тисяч зі своєї кишені.

В цілім місті я не знав ані одного чесного чоловіка. Мій батько брав хабарі і думав, що се дають йому з поважання до його душевних прикмет; їмназняти, щоби переходити з класи до класи, йшли на мешканє до своїх учителів, і ті брали від них великі гроші; жінка військового начальника підчас побору брала від рекрутів і навіть позволяла угощати себе і раз у церкві ніяк не могла піднятись з колін, бо була п'яна; підчас побору брали і лікарі, а міський лікар і ветеринар обложили податком ятки і шинки; в повітовій школі торгували свідочтвами на зменшенє військової служби третьої класи; благочинні*) брали від підвладних причтів і церковних старостів; у магістрацькій, міщанській, лікарській і у всіх иньших канцеляриях за кожним, хто туди звертав ся, кричали: „Треба подякувати!“ — і той вертав ся, щоби дати 30—40 копійок. А ті, що не брали хабарів, як на примір, судові урядники, були надуті, подавали два пальці, відзначали ся холодністю і вузкістю поглядів, грали багато в карти, багато пили, женили ся з багатими і безперечно мали на суспільність шкідливий, деморалізаційний

*) Декани.

вплив. Лише від одних дівчат віяло моральною чистотою; більшість із них мала висні змагання, чесні, чисті душі; але вони не розуміли життя і вірили, що хабарі дають з поважання до душевних прикмет, і вийшовши заміж скоро старілись, опускали ся і безнадійно тонули в багні тривіального, міщанського існування.

III.

В нашій місцевості будували залізницю. Впереддень св'ят ходили по місті купами обідранці; їх звали „чугункою“ *) і бояли ся їх. Не рідко приходилось мені бачити, як обідранця з окріавленою фізіономією, без шапки, вели на поліцію, а з заду, в виді річевого доказу, несли самовар, або недавно випране ще мокре біле. „Чугунка“ звичайно товпилась коло шинків і на базарах; вона пила, їла, погано сварилась і кожду жінчину легкого поведення, що переходила по-при них, проводила переразливим свистом. Наші крамарі, щоби забавити тату голодну голоту, поїли псів і котів горілкою, або привязували псови до хвоста бляшанку від нафти, зачинали свистіти і псв летів по вулиці гуркотючи бляшанкою, пищачи зі страху: йому здавалось, що за ним біжить слідом якесь чудовище, — утікав далеко, за місто, в поле і там падав із знесилля; і у нас у місті було кілька псів, що все дрожали, з підкуленими хвостами, про яких говорили, що вони не видержали такої забави, одуріли.

Двірець залізничний будували пять верст за містом. Говорили, що інженери за те, щоби дорога підходила до самого міста, хотіли хабаря пятьдесять тисяч, а магістрат годив ся дати лише сорок; розійшлись на десяти тисячах, і тепер міщане каялись, бо треба було провести до двірця гостинець, що в пляні коштувало дорожше. На цілій лінії були вже положені пороги і шини, і ходили службові поїзди, що возили материял на будову і робітників, а зупиняли рух лише мости, що їх будував Должіков, та ще подекуди не були готові стації.

*) Чугунка = залізниця.

Дубечня — так називалась наша перша станція — була сімнайцять верст від міста. Я йшов пішки. Ясно зеленіла озимина і ярина, облита раннім сонцем. Місце було рівне, веселе, і здалека ясно рисувались двірець, кургани, далекі оселі... Як добре було тут на волі! І як я хотів переняти ся свідомістю свободи, бодай би на сей один ранок, щоби не думати про се, що робилось у місті, не думати про свої потреби, не хотіти їсти! Нічого так не перешкаджало мені жити, як острє чутє голоду, коли мої найліпші гадки дивно мішались з гадками про гречану кашу, про котлети, про смажену рибу. Я стою сам у полі і дивлюсь в гору на жайворонка, що повис у повітрі на однім місці і розспівав ся як би в гістерії, а сам думаю: „Добре би було з'їсти тепер хліба з маслом!“ Або ось їдаю при дорозі і замикаю очі, щоби спочити, послухати сього чудового маєвого шуму, і мені нагадує ся, як пахне горяча бараболя. При моїм великім рості і сильній будові мені приходилось їсти взагалі мало, і тому головним чутєм моїм в протягу дня був голод, і тому мабуть я дуже добре розумів, для чого така сила людий працює лише на кавалок хліба і може говорити лише про їду.

В Дубечні тинкували в середині станцію і будували деревляний поверх водяної вежі. Було горячо, пахло вапном і робітники лїниво ходили по купах трісок і смітя; коло своєї будки спав сторож і сонце пекло його просто в лице. Анї одного дерева. Слабо гудів телеґрафічний дріт, і на нїм де-не-де відпочивали яструби. Тиняючись також по купах, не знаючи, що робити, я згадав, як інжінер на моє питанє, які будуть мої обовязки, відповів мені: „Там побачимо!“ Але що можна було побачити на тій пустині? Мулярі говорили про десятника і про якогось Федота Василевича, — я не розумів і мене мало-помалу взяла нудьга, — нудьга фізична, коли чуєш свої руки, ноги і ціле своє велике тіло і не знаєш, що робити з ними, куди дітись.

Походивши що найменше зо дві години, я зауважав, що від станції кудись на право від лїнії йшли телеґрафічні стовпи і в півтора або дві версти кінчились коло білого кам'яного паркана; робітники сказали, що там канцелярія, і я вирокував нарешті, що мені треба як раз туди.

Се була дуже стара, давно покинута оселя. Паркан з білого дірчастого каменя вже вивітрів і розвалив ся місцями, і на офіщині, що сліпою стіною виходила в поле, дах був заржавілий і на ній де-не-де блистіли латки з бляхи. Через ворота видно було обширне подвірє, поросле буряном, і старий панський двір з жалюзіями у вікнах і з високим дахом, рудим від ржі. Праворуч і ліворуч від дому стояли дві однакові офіщини; в одній були вікна забиті дошками, коло другої, з відчиненим вікнами, висіло на мотузку біле і ходили телята. Остатній телеграфічний стовп стояв на подвірю і дріт від него йшов до вікна тої офіщини, що сліпою стіною виходила в поле. Двері були відчинені, я увійшов. За столом коли апарата сидів якийсь добродій з темною, кучерявою головою, в жакеті з парусини; він строго, зпід лоба поглянув на мене, але зараз таки усьміхнув ся і сказав:

— Здоров був, маленький зиск!

Се був Іван Чепраков, мій товариш з гімназії, що його виключили з другої класи за куренє тютюну. Ми колись разом осеною ловили щиглів, чижиків і дубоносів і продавали їх на базарі раненько, коли ще наші батьки спали. Ми переглядали гуртки перелетних птахів і стріляли в них дрібним шротом, потім вибирували ранених і одні у них гинули в страшних муках (я до нині ще пам'ятаю, як вони в ночі стогнали у мене в клітці), других, що виздоровляли, ми продавали і без сорома божились при тім, що то самі самці. Якось раз на базарі у мене лишив ся лише один птах, що я його довго напихав купцям і нарешті збув за копійку. „Все таки маленький зиск!“ — сказав я собі на потіху, ховаючи тоту копійку, і з тої пори уличні хлопці і гімназисти прозвали мене маленьким зиском; та й тепер ще хлопчиска і крамарі, трафлялось, дражнили мене так, хоча крім мене вже ніхто не памятав, відки пішло се прізвисько.

Чепраков був не сильної будови; вузкогрудий, згорблений, довгоногий. Краватка мотузком, камізельки не було зовсім, а чоботи гірші від моїх — з кривими зап'ятками. Він рідко мигав очима і мав напружений вираз, мов би збирав ся щось спіймати, і все метушив ся.

— Та ти почекай! — говорив він метушачи ся. — Та ти послухай!... Про що то я що-йно говорив?

Ми розбалакалися. Я довідав ся, що маєність, де я находив ся тепер, ще недавно належала до Чепракових і лише минулої осені перейшла до інженера Должікова; сей думав, що тримати гроші в землі користнійше, як в паперах, і купив уже в наших сторонах три порядні маєности з довгами; мати Чепракова вимовила собі при продажі право жити ще два роки в одній з бокових офіцин і випросила для сина місце в канцелярії.

— Ще би він не купував! — сказав Чепраков про інженера. — З самих підприємців кілька дере! Зі всіх дере!

Потім він повів мене обідати, рішивши метушливо, що мешкати я буду з ним у-двох у офічині, а столувати ся у його матері.

— Вона у мене скупарка, — сказав він, — але дорого від тебе не возьме.

В маленьких комнатах, де мешкала його мати, було дуже тісно; всі вони, навіть сіни і передпокій, були заставлені меблями, що по продажі маєности перенесли сюди з великого дому; і меблі були всі старинні, з магоньового дерева. Пані Чепракова, дуже товста, пристара дама, з косими китайськими очима, сиділа при вікні в великім фотелю і плела панчохи. Наблизилась до мене церемоніяльно.

— Се, мамо, Полозньов, — представив мене Чепраков. — Він тут буде служити.

— Ви дворянин? — запитала вона дивним, неприємним голосом; мені видалось, мов би у неї в горлі булькотить товщ.

— Так, — відповів я.

— Сідайте.

Обід був злий. Давали лишень пиріг з гірким сиром і молочну зупу. Олена Нікіфорівна, господиня, цілий час якось дивно моргала то одним оком, то другим. Вона говорила, їла, але в цілій її поставі було вже щось мертвого, і навіть уже мов би й чути було запах трупа. Житє в ній ледви тліло, тліла і сьвідомість, що вона — пані-поміщиця, що колись мала своїх кріпаків, що вона — генеральша, і що прислуга повинна її величати превосходитель-

ством; і коли ті мізерні останки життя піднимались у ній на хвилю, то вона говорила синові:

— Жан, ти не так тримаєш ніж!

Або знов говорила мені, тяжко зітхаючи, з манерою господині, що хоче заняти гостя:

— А ми, знаєте, продали нашу маєтність. Розуміється, жаль, привикли ми тут, але Должіков обіцяв зробити Жана начальником стації Дубечні, так, що ми не виїдем звідси, будемо мешкати тут на стації, а се однако як і в маєтності. Інженер такий добрий! Не здасться вам, що він дуже гарний?

Ще недавно Чепракові жили багато, але по смерті генерала все змінилось. Олена Нікіфорівна зачала сварити ся з сусідами, процесувати ся, не доплачувати офіціялістам і робітникам; усе бояла ся, щоби її не обікрали — і до яких десяти літ Дубечня змінила ся до непізнання.

За великим домом був старий сад, вже здичілий, заглушений буряном і хащами. Я перейшов ся по терасі, ще гарній і міцній; через скляні двері видко було комнату з паркетовою підлогою, мабуть сальон, старинний фортеп'я, а на стінах іржавіри в широких рамах з магневого дерева — і більше нічого. З колишніх квітників зістали тільки півонії і маки, що підносили з трави свої ярко червоні голови; по доріжках, витягаючись, перешкаджаючи одні одним, росли молоді клени і берести, вже обципані коровами. Було густо і сад виглядав непрохідний, але се лише коло дому, де ще стояли тополі, сосни і старі липи ровесниці, що задержались з давнійших алей; а дальше за ними сад вирубували на сіножать, і тут уже не парило, павутина не лізла в рот і в очі, провівав вітерець; чим дальше в сад, тим просторійше, і вже росли на просторі вишні, сливки, кріслаті яблуні споганені підпорами і гангреною, і груші такі високі, що навіть не хотілось вірити, що се груші. Сю часть саду винаймали наші міські перекупки, і пильнував її від злодіїв і шпаків придурковатий селянин, що жив у шатрі.

Сад рідшаючи щораз більше, переходячи в правдиву луку, спускав ся до ріки, оброслої зеленим очеретом і вербами; коло млинової греблі була затока глибока і рибна,

гучно шумів невеличкий млин з солом'яною стріхою, несамовито кумкали жаби. На воді, гладкій, як зеркало, зрідка робились круги, та здрігались водяні лілїї, порушені веселою рибсю. По тім боці річки було селце Дубечня. Тиха, глибока затока манила до себе, обіцяючи холод і спокій. І тепер усе те — і затока і млин, і затишні береги належали до інженера.

І ось зачала ся моя нова служба. Я відбирав телеграми і відправляв їх далше, писав різні справозданя і переписував на чисто викази, претенсії і рапорти прислані нам до канцелярії неграмотними десятниками і майстрами. Але більшу частину дня я не робив нічого, а ходив по хаті, очікуючи телеграм, або саджав у офіційні хлопця, а сам ішов у сад і проходжував ся, поки хлопець не прибіг сказати, що апарат стукає. Обідав я у панї Чепракової. М'ясо давали дуже рідко, страви були все молочні, а в середу і п'ятницю пісні і в ті дні подавали до столу рожеві тарілки, що називались пісними. Чепракова ненастанно моргала — се була у неї така привичка, і в її присутності мені все робилось нїяково.

Роботи в офіційї не старчило і на одного, тому Чепраков нічого не робив, а лише спав або йшов з рушницею на греблю, на ріку стріляти качки. Вечерами він запивав ся в селі або на стації, і заким ляг спати, дивив ся в зеркальце і кричав:

— Здоров був, Іване Чепраков!

Коли унів ся, був дуже блідий і все затирав руки і сьміяв ся, як би іржав: гі-гі-гі! Без сорома він роздягав ся до нага і бігав по полі голый. Їв мухи і говорив, що вони квасненькі.

IV.

Якось раз по обіді він прибіг у офіційну задихавшись, і сказав:

— Іди, там твоя сестра приїхала!

Я вийшов. Дійсно, перед ганком великого дому стояла міська наймлена лінейка. Приїхала моя сестра, а з нею

Анюта Благово і ще якийсь добродій у військовій блюзі. Підійшовши ближче, я спізнав військового: се був брат Анюти, доктор.

— Ми до вас на пікнік приїхали, — сказав він. — Добре?

Сестра і Анюта хотіли розпитати, як мені тут живе ся, але обі мовчали і лише дивились на мене. Я також мовчав. Вони зрозуміли, що мені тут не подобається і у сестри закрутились сльози, а Анюта Благово почервоніла. Пішли в сад. Доктор ішов поперед усіх і говорив з запалом:

— Отсе повітре! Преподобна мати, се-ж повітре!

З вигляду се був ще зовсім студент. І говорив і ходив він як студент і погляд його сивих очей був живий, простий і щирий, як у доброго студента. Поруч зі своєю високою і гарною сестрою він видавав ся слабим, тонким; і борідка у него була рідка, і голос також — тоненький тенорик, зрештою досить приємний. Він служив десь у полку і тепер приїхав на відпустку до своїх, і говорив, що в осени поїде до Петербурга здавати іспит на доктора медицини. Він мав уже свою сімю — жінку і троє дітей; оженив ся він вчасно, коли був ще на другім курсі, і тепер в місті оповідали про него, що він нещасливий в родиннім життю і вже не живе з жінкою.

— Котра година? — турбувалась сестра. — Нам треба би завчасу вернутись, папа позволив мені до брата лише до шостої години.

— Ох, уже ваш папа! — зітхнув доктор.

Я наставив самовар. На килимі перед терасою великого дому ми пили чай; доктор навколїшках пив чай з мисочки і говорив, що дізнає щастя. Потім Чепраков пішов за ключем і відімкнув скляні двері, і ми всі увійшли в дім. Тут було темно, таємничо, пахло грибами і кроки наші гучно стугоніли, зовсім як би під домом була пивниця. Доктор на стоячки порухав клявіші фортеп'яна, і він відповів йому слабо, дріжачим, розбитим, але ще чистим акордом; він спробував голос і засьпівав якийсь романс, морщив ся і нетерпеливо стукав ногою, як котрий клявіш показував ся нічим. Моя сестра вже не збиралась до дому, а ходила зворушена по покою і говорила:

— Мені весело! Мені дуже, дуже весело!

В її голосі було чути здивоване, мов би їй здавалось неможливим, що їй також може бути гарно на душі. Се перший раз в життю я бачив її такою веселою. Вона навіть покрасшала. З профілю вона була негарна, у неї ніс і уста виступали якось наперед і був такий вираз, мов би вона дула, але вона мала гарні карі очі, бліду, дуже делікатну краску лиця і жалібний вираз доброти і смутку, і коли говорила, то виглядала приємно і навіть гарно. Ми обоє, я і вона, вдалися в нашу матір, широкі в плечах, сильні, витривалі, але блідота її була хороблива, вона часто кашляла, і в очах її я часом замічав вираз, який буває у людей, що поважно хорі, але скривають чомусь се. В її теперішній веселості було щось дитинне, наївне, мов би та радість, що її в дитинстві пригнітали і заглушували в нас строгим вихованем, нараз збудилась тепер у душі і вирвалася на волю.

Але коли настав вечір і злагодили коні, сестра притихла, посумніла і сіла на лінейку з таким видом, як би се була лава обжалуваних.

І от вони всі поїхали, гуркіт затих... Я згадав, що Анюта Благово за весь час не сказала зі мною ані одного слова.

„Дивна дівчина!“ — подумав я. — „Дивна дівчина!“

Настала Петрівка, і нас уже що дня годували пісним. Від дармованя і неясности положення мене мучила фізична нудьга, і я, невдоволений з себе, вялий, голодний, блукав у дворі і лише ждав відповідного настрою, щоби піти геть.

Якось раз вечером, коли у нас в офіцині сидів Редька, несподівано увійшов Должіков; він сильно обгорів і був сивий від пороху. Він перебув три дні в своїм відділі і тепер приїхав у Дубечню на машині, а до нас зі стації прийшов пішки. Чекаючи на екіпаж, що мав прийти з міста, він зі своїм економом обійшов двір, голосно даючи прикази, потім цілу годину сидів у нас в офіцині і писав якісь листи; при ній приходили на його імя телеграми, і він сам вистукував відповіді. Ми всі три стояли мовчки, випростувані.

— Які непорядки! — сказав він, з відразою поглянувши в виказ. — За дві неділі я перенешу канцелярію на стацию і вже не знаю, що мені з вами робити, панове!

— Я стараюсь, ваше високоблагородіє, — промовив Чепраков.

— Я-ж бачу, як ви стараєтесь. Лише пенсію умієте брати, — говорив далі інженер, дивлячись на мене. — Все надієтеся на протекцію, як би то як найлекше і найскорше *faire la cartière*... Але я не буду дивитись на протекцію. За мною ніхто не просив... Заким мені дали до рогу, я ходив машиністом, працював у Бельгії як простий смаровіз. А ти, Пантелей, що тут робиш? — запитав він, звернувшись до Редьки. — Запиваєшся з ними?

Він усіх простих людей чомусь називав Пантелеями, а такими як я і Чепраков погорджував і поза очі прозивав пияками, скотами, волоцюгами. Взагалі для дрібних урядників він був немилосерний, накладав грошові карі і проганяв їх зі служби холодно, без пояснень.

Нарешті приїхали за ним коні. Він на прощань обіцяв звільнити нас усіх за дві неділі, прозвав економа йолопом і потім, розвалившись у колясці, поїхав до міста.

— Андрій Іванич, — сказав я до Редьки, — візьміть мене до себе на робітника!

— Та чому-б ні!

І ми пішли разом в напрямі до міста. Коли стация і двір лишилися далеко за нами, я запитав:

— Андрій Іванич, по що ви якось то приходили в Дубечню?

— По перше, хлопці мої роблять на лінії, а по друге — приходив до генеральші платити проценти. Торік я взяв у неї пів сотки і плачу їх тепер по рублю на місяць.

Маляр станув і взяв мене за гузик.

— Місail Алексієвич, ангел ви наш, — говорив він дальше, — я так розумію, що коли який простий чоловік або пан бере хоч би і найменший процент, той вже є злодій. В таких чоловіці не може бути правди.

Худий, блідий, страшний Редька замкнув очі, покивав головою і виголосив тоном філософа:

— Теля їсть траву, ржа — залізо, а лжа — душу. Господи, спаси нас грішних!

V.

Редька був непрактичний і зле знав рахувати; набрав він роботи більше, ніж міг виконати, і при обрахунку турбував ся, збивав ся з пантелику і для того все мав недобір. Він малював, вставляв скла, обліплював стіни тапетами і навіть брав ся крити дахи, і я памятаю, як він за-для нікчемного замовлення бігав по три дні, шукаючи дахівників. Се був дуже добрий майстер, йому траплялось часом заробити і до десяти рублів на день, і як би не те бажане — за всяку ціну бути головним і називатись підприємцем, то у него певно назбирало би ся гарних грошей.

Сам він брав від штуки, а мені і другим хлопцям платив денно, від сімдесяти копійок до рубля на день. Доки була горяча і суха погода, ми виконували різні роботи з надвору, переважно малювали дахи. З непризвичаєння мене пекло в ноги, як би я ходив по розпаленім бляті, а коли взував берлячі, то в ноги було душно. Але се тільки зразу, потім я привик, і все пішло, як по маслі. Я жив тепер між людьми, що для них праця була обовязкова і неминуха і які робили, як робучі коні, часто не розуміючи морального значіння праці, і навіть не уживаючи ніколи в розмові слова „праця“; коло них і я також почував себо робучим конем, щораз більше переймаючись обовязковістю і неминучістю того, що я робив, і се робило моє життя лекшим, визволяючи від усяких сумнівів.

Зразу все мене інтересувало, все було нове, мов би я на ново народив ся. Я міг спати на землі, міг ходити босо, — а се незвичайно приємно; міг стояти в купі простого народу, нікого не вяжучи, і коли на вулиці падав у факра кінь, то я біг і помагав піднести його, не боючись замастити свою одіж. А, головно, я жив на свій власний рахунок і не був нікому тягаром!

Мальоване дахів, особливо нашим олійом і краскою, уважало ся дуже користоною роботою і тому сею грубою, скучною роботою не гордували навіть такі добрі майстри, як Редька. В коротких штанятах, з худими синіми ногами, він ходив по дасі, подібний до бузька, і я чув, як він поводячи пензлем, тяжко зітхав і говорив:

— Горе, горе нам грішним!

Він ходив по дасі так свobodно, як по підлозі. Не уважаючи на те, що він був хорий і блідий, як труп, проворність у него була незвичайна; він так само, як молоді, малював копулу і голови церкви без помостів, тільки при помочи драбин і мотуза, і було трохи страшно, коли він там, стоячи на висоті, далеко від землі, випростовував ся на цілий свій зріст і виголошував не знати для кого:

— Теля їсть траву, ржа — залізо, а лжа — душу!

Або знов, думаючи про що-небудь, відповідав на голос своїм думкам:

— Все може бути! Все може бути!

Коли я вертав з роботи до дому, то всі ті, що сиділи коло воріт на лавочках, усі прикащики, хлопчиска і їх господарі кидали за мною слідом різні уваги, злобні і глумливі, і се на початках вражало мене і здавалось впрост дивоглядним.

— Маленький зиск! — чути було зі всіх боків. — Маляр! Охра!*)

І ніхто не був до мене так неласкавий, як власне ті, що ще так недавно самі були простими людьми і заробляли собі кавалок хліба чорною роботою. Поміж крамницями, коли я переходив по-при залізний склеп, мене як би несподівано обливали водою, і раз навіть шпурнули на мене палицею. А один купець-рибник, сивий дід, заступив мені дорогу і сказав, дивлячись на мене зі злостію:

— Не тебе, дурня, жаль! Батька твого жаль!

А мої знайомі, стрівшись зі мною, чомусь стидались. Одні дивились на мене, як на дивака-блязня, другим було мене жаль, треті знов не знали, як бути зі мною, і зрозуміти їх було трудно. Якось раз по дню, в одній уличці

*) Червона краска.

коло нашої Великої Дворянської, я здібав Анюту Благово. Я йшов на роботу і нїс два довгі пензлі і ведро з фарбою. Пізнавши мене, Анюта з'їритувалась.

— Прошу вас не кланяти ся мені на вулиці... — проговорила вона нервово, строго, дріжачим голосом, не подаючи мені руки, і в її очах нараз заблиснули сльози. — Як що на ваш погляд все те так потрібне, то нехай... нехай, але прошу вас, не здібайтесь зі мною!

Я вже мешкав не на Великій Дворянській, а на передмісті Макарісі, у своєї няньки Карповни, доброї але похмурої старушки, що все перечувала щось злого, бояла ся всіх слів взагалі і навіть в бджолах і осах, що залітали до неї в комнату, бачила злі прикмети. І те, що я став робітником, на її думку не віщувало нічого доброго.

— Пропала твоя головонька! — говорила вона сумно, киваючи головою. — Пропала!

З нею в домку сидів її приймак Прокофій, різник, величезний, неповоротний хлопчиско, трийцятилітній, рудий, з жовтими вусами. Здибаючись зі мною в сїнях, він мовчки і з поважанєм уступав мені дорогу, і як що був п'яний, то всіма п'ятьма пальцями салютував мені. Вечерами він вечеряв і я чув через перегородку з дощок, як він кричав і зітхав, випиваючи чарку за чаркою.

— Мамуню! — кликав він півголосом.

— Ну? — відзивала ся Карповна, що любила без пам'яті свого приймака. — Що, синку?

— Я вам, мамуню, можу зробити ласку. В сїм земнім житю буду вас на старости літ жити в юдолі,*) а як умрете, то на свій рахунок поховаю. Сказав — і правда.

Я вставав що дня до схід сонця, лягав вчасно. Їли ми, малярі, дуже багато і твердо спали, і тільки чомусь по ночах сильно било ся серце. З товаришами я не сварив ся. Лайка, завзяті проклони, бажання того рода, наприклад, щоби вилізли очі або напала холера, не вгавали цілий день, але не вважаючи на те, все таки жили ми між собою в згоді. Хлопці підозрівали в мені релігійного сектанта і добродушно посьмішкувались наді мною, кажучи,

*) Юдоль = долина горя, книжний вираз для житя.

що мене навіть рідний батько вирік ся, і зараз таки розповідали, що самі вони дуже рідко заглядають до храму Божого і що багато з них по десять літ не ходило до сповіди і сю свою безпутність оправдували тим, що маляр між людьми те саме, що галка між птахами.

Хлопці шанували мене і поводитись зі мною з поважанєм; їм, очевидно, подобалось, що я не пю, не курю і веду тихе, поважне житє. Їх лише гіршило се, що я не беру участі в крадіжх олію і не ходжу разом з ними до партій просити на чай. Крадіж господарського олію і фарби була у малярів звичаєм і не вважала ся крадіжжю, і дивно, що навіть такий праведний чоловік, як Редька, йдучи з роботи, кождий раз виносив з собою трохи бляйвасу і олію. А просити на чай не стидались навіть поважні, старі люди, що мали на Макарісі власні домн, і було прикро і стидно, як хлопці гуртом здоровили якусь там нікчемність з зачпнанем або закінченем, і діставши від неї гривенник,*) унижено дякували.

З партіями вони вели себе як лукаві двораки, і мені майже що дня пригадував ся Шекспірівський Польоній.

— А, мабуть дощ буде, — говорив панок, дивлячись на небо.

— Буде, безперечно буде! — притакували малярі.

— Одначе, хмари не дощеві. Готово не бути дощу.

— Не буде, ваше високоблагородіє! Напевно не буде!

Поза очі вони брали собі панків взагалі іронічно, і коли на приклад побачили якого, що сидить на бальконі з газетою, то робили увагу:

— Газету читає, а їсти мабуть нема що!

Дома у своїх я не бував. Вернувши з роботи, я часто находив у себе записки, короткі і трівожні, де сестра писала мені про батька: то він був при обіді якось особливо задумчивий і нічого не їв, то заточив ся, то запер ся у себе і довго не виходив. Ті звістки зворушували мене і я не міг спати, і бувало навіть ходив по ночі по Великій Дворянській по-при наш дім, заглядав у темні вікна і старав ся вгадати, чи все дома добре.

*) 10 копійок.

В неділю приходила до мене сестра, але крадьком, ніби то не до мене, а до няньки. І як входила до мене, то дуже бліда, з заплаканими очима, і зараз таки зачинала плакати.

— Наш батько не перенесе того! — говорила вона. — Як, не дай Боже, йому що стане ся, то тебе цілий вік буде мучити сумління! То страшно, Місале! На ім'я нашої матері благаю тебе, поправ ся!

— Сестро, дорога моя, — говорив я, — як поправитись, коли я переконаний, що поступаю по совісті? Зрозумій!

— Я знаю, що по совісті, але може можна би то як інакше, щоби нікого не гризти!

— Ох, батеньки! — зітхала за дверима старенька. — Пропала твоя головонька! Біда буде, рідні мої, біда буде!

VI.

В одну неділю несподівано прийшов до мене доктор Благово. Він був в літнім мундурі, в шовковій сорочці і високих лякерованих чоботях.

— А я до вас! — почав він, сильно, по студентськи стискаючи мені руку. — Що дня чую про вас і все збираюсь до вас побалакати, побесідувати по душі. В місті страшенна нудьга, нема ні одної живої душі, ні до кого слова промовити. Горячо, Мати Пречиста! — говорив він дальше, скидаючи блюзу і лишаючи ся тільки в самій шовковій сорочці. — Голубчику, позвольте поговорити з собою!

Мені самому було нудно і давно вже хотілось побути в товаристві не малярів. Я щиро утішив ся ним.

— Зачну від того, — сказав він, сідаючи на мою постіль, — що я згоджуюсь з вами цілою душею, і глибоко поважаю се ваше жите. Тут в місті вас не розуміють, та й нема кому розуміти, бо й самі знаєте, тут з дуже малими виїмками — самі гоголівські свинячі рила. Але я тоді на пікніку відразу зрозумів вас. Ви — благородна душа, чесний, високий чоловік! Я поважаю вас і маю собі за велику честь стиснути вашу руку! — говорив він далі

з запалом. — Щоби змінити так рішучо, основно ціле своє житє, як се ви зробили, треба було пережити скомплікований духовий процес, і, щоби дальше жити тим життям і все стояти на висоті своїх переконань, ви мусите день-у-день з напруженєм працювати розумом і серцем. Тепер, на початок нашої розмови, скажіть, чи не здасться вам, що як би ви ту силу волі, те напруженє, цілу ту потенцію з'ужили на що иньшого, на приклад на те, щоби стати з часом великим ученим або артистом, то ваше житє захопило би ширше і глибше і було би продуктивнїйше під кожним зглядом?

Ми розбалакались, і коли між нами зайшла бесіда про фізичну працю, то я висловив таку гадку: треба, щоби сильні не зневолювали слабших, щоби меншість не була для більшости паразитом або помпою, що хронічно випомповує з неї найліпші соки, то значить, треба, щоби всі без виїмка — і сильні і слабї, богаті і бідні, рівномірно брали участь в боротьбі за істнуванє, кождий сам за себе, а для сего нема ліпшого способу від фізичної праці, як загального обовязку.

— Значить, на ваш погляд, фізичній праці повинні віддаватись усі без виїмка? — запитав доктор.

— Так!

— А не здасться вам, що як усі між ними і чільнїйші люди, мислителі і великі учені, беручи участь в боротьбі за істнуванє кождий сам за себе, будуть тратити час на бите каміня і мальованє дахів, то се може грозити поступови поважною небезпекою?

— В чім же небезпека? — запитав я. — Прєцінь поступ — в учинках любови, в виконаню морального закона. Як ви нікого не гнобили, нікому не були тягаром, то якого-ж нам ще треба поступу?

— Але чекайте! — запаливсь раптом Благово, встаючи. — Але чекайте! Як слимак у своїй шкаралупі працює над власним видосконаленєм і копірсаєть ся в моральнім законї, то ви се називаєте поступом?

— А на щож копірсатись? — образив ся я. — Як ви не примушуєте своїх ближніх годувати вас, одівати, вчити, боронити від ворогів, то в житю, що ціле основанє

на невірності, хіба-ж се не поступ? На мою гадку, се й є правдивий поступ, і тільки такий і є можливий і потрібний для чоловіка.

— Границі загально людського, світового поступу в безконечности, і говорити про якийсь „можливий“ поступ, обмежений нашими потребами або хвиливими поглядами, се, даруйте, навіть дивно.

— Коли границі поступу в безконечности, то є, що й цілі його неозначені, — сказав я. — Жити і не знати докладно, по що живеш!

— Нехай! Але се „не знати“ не таке скучне, як ваше „знати“. Я йду по драбині, що називає ся поступ, цивілізація, культура, йду і йду, не знаючи докладно, куди йду, але, справді, за-для одної тої чудової драбини варто жити; а ви знаєте, за-для чого живете? — за-для того, щоби одні не неволили других, щоби артист і той, що розтирає для него фарби, обідали однако. Але-ж се безжурна, кухонна, сіра сторона життя, і для неї тільки жити, чиж се не остогидне? Коли одні насікомі неволяють других, то й чорт їх бери, нехай з'їдають один одного! Не про них нам треба думати, — вони-ж однако помруть і зігниють, хоч би ви їх не знали як ратували від невірності. Треба думати про сей великий ікс, що чекає людськість у далекій будучині.

Благово диспутовав зі мною горячо, але видно було, що тимчасом його нетерпеливить якась иньша гадка.

— Мабуть ваша сестра не прийде, — сказав він, поглянувши на годинник. — Вчора вона була у нас і говорила, що прийде до вас... Ви все товчете — невірність, невірність... — говорив він далше. — Але-ж то другорядне питанє, і всі такі питання рішає людськість поволи, сама собою.

Зачали говорити про „попередність“. Я сказав, що питанє — робити добре або зле, кождий рішає сам за себе, не чекаючи, коли людськість дійде до поладження сього питання дорогою „попередного“ розвою. А ще до того попередність — палик, що має два кінці. Поруч з процесом попередного розвою гуманних ідей бачимо і попередний зріст ідей иньшого рода. Панщини нема, за те

росте капіталізм. І в самім розпалі еманципацийних ідей, так само, як і за часів Батія, більшість годує, одягає і боронить меншість, зістаючись сама голодною, голою і беззахистною. Такий порядок дуже добре годить ся з якими хочете напрямками і змаганнями, для того, що штука зневолювання також культивує ся „постепенно“. Ми вже не бемо в стайні наших льокаїв, але ми надаємо невідільництву делікатні форми, принаймні умієм знайти для него оправданє в кождім поодинокім випадку. У нас ідеї — ідеями, але як би тепер на кінці ХІХ-го віку можна було звалити на робітників ще також найнеприємніші наші фізіологічні потреби, то ми звалили би, і потім, розуміє ся, говорили би на своє оправданє, що як, мовляв, чільнійші люди, мислителі і великі учені будуть тратити свій дорогий час на єї потреби, то поступови може загрозити поважна небезпека.

Але от прийшла і сестра. Побачивши доктора вона заметушилась, занепокоїлась і зараз таки заговорила про се, що їй час до дому, до батька.

— Клеопатра Алексіївна, — сказав Благово з переконанєм, притискаючи обі руки до серця, — що стане ся вашому батькови, як що ви зі мною і з братом побудете з пів години?

Він був щирий і умів передавати своє оживленє другим. Моя сестра, подумавши хвильку, розсміялась і повеселїла раптом, нагло, як тоді на пікніку. Ми пішли в поле і посїдали на траві, вели дальше нашу розмову і дивились на місто, де всі вікна звернені на захід, видавались ясно золотими тому, що заходило сонце.

Після того, кожного разу, як приходила до мене сестра, приходив і Благово, і обоє витали ся з таким видом, як би їх стріча у мене була випадкова. Сестра слухала, як ми з доктором диспутували і тоді лице у неї ставало розрадуване, одушевлене, зацікавлене, і менї здавало ся, що перед її очима розкривав ся поводи новий сьвіт, якого вона перед тим не видала навіть у сні і який вона старала ся тепер відгадати. Коли доктора не було, вона була тиха і сумна, і як що тепер часом плакала сидячи на моїм ліжку, то вже за-для причин, про які не говорила.

В серпню Редька казав нам збирати ся на залізницю. Два дні перед тим, заким нас „погнали“ за місто, до мене прийшов батько. Він сів, і не спішучи, не дивлячись на мене, обтер своє червоне лице, потім виймив з кишені наш міський „Вістник“ і поводи, з наголосом на кождім слові прочитав про се, що мій ровесник, син управителя філії державного банку, іменованій начальником секції казённой палати.

— А тепер поглянь на себе, — сказав він, складаючи газету: — жебрак, обідранець, ледащо! Навіть селяне і міщане дістають освітання, щоби стати людьми, а ти, Полозньов, що маєш визначних, благородних предків, лізеш у болото! Але я прийшов сюди не за тим, щоби балакати з тобою; на тебе я вже махнув рукою, — говорив він дальше придушеним голосом, встаючи. — Я прийшов тому, щоби довідатись: де твоя сестра, ледащо? Вона пішла з дому по обіді і от уже далі восьма година, а її нема! Вона зачала часто виходити не говорячи мені, вона вже мене менше шанує, — і я виджу тут твій злий, підлий вплив! Де вона?

Він мав у руках знаний мені парасоль, і я вже змішав ся був і витягнув ся, як школяр, очікуючи, що батько зачне мене бити, але він зауважав мій погляд на парасоль і мабуть се здержало його.

— Жий, як хочеш! — сказав він. — Я не даю тобі мого благословення!

— Батеньку, сьвітеньку! — бурмотіла за дверми нянька. — Бідна, нещаслива твоя головонька! Ой, чує моє серце, чує!

Я робив на залізниці. Цілий серпень без перестанку йшли дощі, було вохко і зимно; з піль не звозили збіжя, і в більших господарствах, де косили машинами, пшениця лежала не в копах, а купами, і я памятаю, як ті нещасливі купи ставали з кождим днем усе темнійші, і зерно росло в них. Робити було трудно; злива псувала все, що ми встигли зробити. Мешкати і спати в стачійних будинках нам не позволяли, і ми тинялись по брудних, вохких землянках, де літом сиділа „чугунка“, і по ночах я не міг спати від зимна і тому ще, що по лиці і по руках лазили

стоноги. А коли ми робили коло мостів, то вечерами приходила до нас гурмою „чугунка“ лише на те, щоби бити малярів, — для неї се був рід спорта. Нас били, викрадали нам пензлі і щоби роздразнити нас і змусити до бійки, псували нашу роботу, на приклад мазали будки зеленою фарбою. До всіх наших бід Редька зачав платити до крайности неправильно. Всі малярські роботи на відділі дороги мав підприсмець; той віддав їх другому, а вже аж сей віддав Редьці, вимовивши собі двацятий процент. Робота сама з себе була неvigідна, а тут ще дощі; час ішов даремне, ми не робили, а Редька мав обовязок платити хлопцям від дня. Голодні малярі трохи не били його, прозивали шахрайом, павкою, Юдою-Христопродавцем, а він бідолаха зітхав, підносив у розпуці руки до неба і раз-у-раз ходив до пані Чепракової за грішми.

(Конець буде).

З російського переклала

Марія Брушевська.

МОЄ ЖИТЄ.

ОПОВІДАНЄ ПРОВІНЦІОНАЛІСТА

Антоніа Чехова.

VII.*)

Настала дощева, болотниста, темна осінь. Настало безробітє і я по три дні сидів дома безчинно, або знов виконував ріжні не малярські роботи, на примір возив землю на насип і діставав за то по дваїцятці на день. Доктор Благого поїхав до Петербурга. Сестра не приходила до мене. Редька лежав у себе дома хорий, з дня на день очікуючи смерти.

І настрій духа був осінній. Може тому, що я ставши робітником видів уже наше міське житє тільки з вивороту, майже що день я мусїв робити відкритя, що приводили мене по просту до розпуки. Ті мої земляки, про яких я давнїйше не мав ніякої гадки, або що зі зверхньої сторони видавали ся зовсїм порядними людьми, тепер показували ся низькими, жорстокими людьми, здібними до кождої мерзоти. Нас, простих людий, ошукували, виплачували несовісно, давали цілими годинами вичікувати в зимних сінях або в кухні, ображали нас і поводили ся з нами до крайности грубо. В осени в нашім клубі я обліпляв тапетами читальню і два покої; менї заплатили по сїм копійок за штуку, але загадали підписати — що по два-найцять, і коли я не хотїв сего зробити, то благообразний

*) Див. кн. VIII стор. 220—252.

добродій в золотих окулярах, мабуть один із старшини клуба, сказав мені:

— Як ти, поганче, будеш ще багато говорити, то я тобі цілу морду зібю.

І коли льокай шепнув йому, що я син архітекта Полозньова, то він сконфузився, почервонів, але зараз таки підбадьорився і сказав:

— А най його дітько возьме!

В крамницях нам, робітникам, продавали несвіже м'ясо, стухлу муку і перепарений чай; в церкві нас штовхала поліція; в шпиталях нас обдирали фельчери і служебниці і коли ми задля вбожества не давали їм хабарів, то нас із пімеси годували з брудного начиння; на почті і найменший урядник уважав себе в праві обходити ся з нами, як з худобиною, і кричав грубянсько і зі злостію: „Зачекай! Куди лізеш?“ Навіть пси-двірняки — і ті ворогували з нами і кидали ся на нас з якоюсь особлившою злобою. Але найголовніше, що найбільше вражало мене в моїм новім положеню, то цілковитий брак справедливости, власне те саме, що у народа означає ся словами: „Бога забули“. Рідкий день трапляв ся без ошуканства. Ошукували і купці, що продавали нам олій, і підприємці, і хлопці, і самі партії. Розумієть ся, що про якісь наші права не могло бути і бесіди, і свої зароблені гроші ми мусіли кождий раз випрошувати, як милостиню, стоячи перед заднім входом без шапок.

Я тапетував у клубі одну комнату, що притикала до читальні; вечером, коли я вже збирав ся йти, в ту комнату увійшла донька інженера Должікова з пачкою книжок у руках. Я вклонив ся їй.

— А, здорові були! — сказала вона, пізнавши мене зараз і протягаючи руку. — Дуже приємно мені вас побачити!

Вона усміхала ся і оглядала з цікавістю і здивуванем мою блюзу, ведро з кляйстром, тапети розложені на землі; я заклопотав ся і їй також зробило ся ніяково.

— Вибачайте, що я на вас дивлю ся так, — сказала вона. — Мені багато про вас говорили! Особливо доктор Благово, — він по prostu залюблений в вас!

Із сестрою вашою я вже познайомилась; приємна, симпатична дівчина, але я ніяк не могла переконати її, що в вашім переході до простого стану нема нічого страшного. Навпаки, ви тепер найінтересніший чоловік в цілім місті.

Вона знов поглянула на ведро з кляйстром, на тапету і говорила далше:

— Я просила доктора Благово познайомити мене з вами ближше, але, видно, він забув або не встиг. Та будь-як-будь, ми все таки знайомі, і як би ви зайшли коли до мене без церемонії, то я була би вам дуже вдячна. Мені так хочеться поговорити! Я проста людина, — сказала вона, протягаючи мені руку, — і, сподіюся, що будете у мене свобідні. Батька нема, — він у Петербурзі.

Вона увійшла в читальню шелестячи сукнею, а я прийшовши до дому, довго не міг заснути.

Тої-ж самої невеселої осені якась добра душа, бажаючи очевидно хоч трохи полекшити моє існуванє, зрідка прислала мені то чаю і цитрин, то тіст, то печених орябків. Карпівна говорила, що приносить того кожного разу жовнір, а від кого — не знати; і жовнір розпитував, чи я здоров, чи я що дня обідаю і чи маю теплу одежу.

Коли настали морози, мені прислали через жовніра таким самим способом, коли мене не було дома, м'який, плетений шалик, від котрого пахло делікатною, ледви примітною перфумою, і я відгадав, хто була моя добра богиня. Шалик пах конваліями, улюбленою перфумою Аніоти Благово.

Під зиму назбиралося більше роботи, стало веселійше. Редька знов ожив, і ми разом робили в цвинтарній церкві, де виглажували кітом іконостас перед золоченєм. Се була чиста, спокійна робота, і як говорили наші, поплатна. За один день можна було багато зробити, і при тім час сходив скоро, непримітно. Ані лайки, ані сьміху, ані голосних бесід. Саме місце обов'язувало до спокою, звичайности і уособляло до тихих, поважних гадок.

Заглублені в роботу ми стояли або сиділи нерухомо, як статуї; була мертва тишина, як звичайно на цвинтарі, так, що як падав знаряд, або тріщав огонь у лампі, то сі звуки лунали голосно і остро — і ми оглядалися.

Після довгої тишини бувало загудить, наче летіли пчолы: се коло притвора півголосом, не спішаючи, правили над дитиною; або маляр, що малював у бані голуба і довкола него звідп, зачинав тихонько посвистувати, і отямившись, зараз замовкав, або Редька відповідаючи своїм гадкам, говорив зітхаючи: „Все може бути! Все може бути!“; або над нашими головами відзивався повільний, сумний дзвін, і малярі говорили, що се мабуть багатого небіщика несуть...

Дні проводив я в сій тишині, в церковнім сумерку, а довгими вечерами грав у білярд або ходив до театру на галерію в своїм новім триковім убраню, котре я купив собі за зароблені гроші. У Ажогіних уже почалися представлення і концерти; декорації малював тепер Редька сам один. Він оповідав мені зміст штук і живих образів, які доводилося йому бачити у Ажогіних, а я слухав його і завидував. Мене сильно тягнуло на проби, але йти до Ажогіних я не рішався.

На тиждень перед Різдом приїхав доктор Благово. І знов ми диспутували і вечерами грали в білярд. Граючи він здійсмав сурдут і розщипав на грудях сорочку, і взагалі старався чомусь надати собі вид загорілого гуляки. Пив не багато, але шумно, і якось потрапляв у такім лихім, дешевім шиночку, як „Волга“, лишати по двацять рублів за вечер.

Знов зачала бувати у мене сестра; обоє вони побачивши одно одного, кождий раз дивувались, але по її радіснім і захоптанім лицю видко було, що сї стрічі не були випадкові. Якось раз вечером, коли ми грали в білярд, доктор сказав мені:

— Слухайте, чому ви не буваєте у Должікової? Ви не знаєте Марії Вікторівни, вона розумна, чудо, проста, добра душа!

Я розповів йому, як прийняв мене весною інженер.

— Дурниця! — засміявся доктор. — Інженер — собі, а вона — собі. Справді, голубчику, не ображайте її, зайдіть до неї коли. Наприклад, от зайдім до неї завтра вечером. Хочете?

Він намовив мене. На другий день вечером, надівши своє нове трикове убранє, я зворушений вибрався до Должікової.

Льокай не видавав ся вже мені такий страшний і надутий, а меблі такі розкішні, як того ранку, коли я приходив сюди з просьбою. Марія Вікторівна очікувала мене і привітала як старого знайомого, і стиснула руку сильно, дружно. Вона була в сивій суконній сукні з широкими рукавами і мала таку фризур, котру у нас в місті, в рік пізнійше, коли вона увійшла в моду, називали „песіми вухами“. Волосє з висків було зачесане на вуха і від того лице у Марії Вікторівни зробило ся наче ширше, і вона видалась мені того разу дуже подібною до свого батька, що мав лице широке, рум'яне і в виразі щось фірманське. Вона була гарна і елегантна, але не молода, на трицять літ з виду, хоч в дійсности їй було двадцять п'ять, не більше.

— Дорогий доктор, яка я йому вдячна! — говорила вона саджаючи мене. — Як би не він, то ви не прийшли би до мене. Я на смерть нуджу ся! Батько поїхав і лишив мене саму, і я не знаю, що мені робити в сім місті.

Потім почала випитувати мене, де я тепер роблю, кілька беру, де мешкаю.

— Ви видаєте на себе тільки те, що заробляєте? — спитала вона.

— Так.

— Щасливий чоловік, — зітхнула вона. — В житю все зле, я думаю, з лінпства, з нудьги, з душевної пустоти, а те все конечно, коли привикнеш жити коштом иньших. Не думайте, що я позу, щиро кажу вам: нецікаво і неприємно бути богатим. „Пріобрѣтайте другы богатствомъ неправеднымъ“ — так сказано, тому, що взагалі нема і не може бути праведного богатства.

Вона з поважним, холодним виразом лица оглянула меблі, наче-б хотіла порахувати їх і говорила дальше:

— Комфорт і вигоди мають чародійну силу; вони поводи опановують і людий сильної волі. Давнійше батько і я жили не багато і по просту, а тепер видите як. Чи чувані річч, — сказала вона здвигнувши плечима: — ми видаємо до двадцяти тисяч на рік! На провінції!

— На комфорт і вигоди треба дивитись, як на конечно прівілетію капітала і осьвіти, — сказав я, —

і мені здається, що вигоди життя можна сполучити не знати з якою, навіть і з найтяжшою і найчорнішою працею. Ваш батько багатий, однак-ж, як він говорить, йому приходилось бути і машиністом і простим смаровозом...

Вона усміхнулася і недовіркою покрутила головою.

— Папа часом їсть і тюрю*) з квасом, — сказала вона. — Забавка, забаганка!

В тій хвилі задзвонив дзвінок і вона встала.

— Освічені і багаті повинні працювати, як усі, — говорила вона далі, — а як комфорт, то однакий для всіх. Ніяких привілеїв не повинно бути. Та цур їй, отій філософії. Оповіжте мені щось веселого. Оповіжте про малярів. Які вони? Сьмішні?

Прийшов доктор. Я зачав розповідати про малярів, але з непривички мені було ніяково і я оповідав як етнограф, поважно і нудно. Доктор розповів також кілька анекдотів з життя робітників. Він хитався, плакав, клякав і навіть представляючи п'яного лягав на підлогу. Це була правдива акторська гра, і Марія Вікторівна, дивлячись на него, сьміялася до сліз. Потім він грав на фортеп'яні і сьпівав своїм приємним, слабеньким тенором, а Марія Вікторівна стояла коло него і вибирала йому, що сьпівати, і поправляла, коли він помилявся.

— Я чув, що ви також сьпіваєте? — спитав я.

— Також! — перестрашився доктор. — Вона прекрасна сьпівачка, артистка, а ви — також! Он трафив!

— Я колись серйозно вчилася, — відповіла вона на моє питань, — але тепер покинула.

Сидячи на низенькій лавочці, вона розповідала нам про своє життя в Петербурзі і удавала знаних сьпіваків, наслідувала їх голоси і манеру сьпівати; рисувала в альбомі доктора, потім мене, рисувала зле, але оба ми вийшли подібні. Вона сьміялася, пустувала, приємно їримасувала, і це було їй більше до лиця, ніж бесіди про багатство несправедливе, і мені здавалося, що вона говорила перед тим зі мною про багатство і комфорт не серйозно, а наслідуючи когось. Це була чудова комічна акторка. Я в гадках

*) Кришений хліб.

порівнював її з нашими паннами, і навіть гарна, солідна Анюта Благово не витримувала порівняння з нею; ріжниця була величезна, як межі гарною культурною рожею і дикою. Ми вечеряли в трійку. Доктор і Марія Вікторівна пили червоне вино, шампана і каву з коняком; вони торкалися чарками і пили за дружбу, за розум, за поступ, за свободу, і не п'яніли, а тільки розчервоніли ся і часто сьміяли ся без причини до сліз. Щоби не видаватись нудним, і я також пив червоне вино.

— Талановиті, багаті натури, — сказала Должікова, — знають, як їм жити, і йдуть своєю дорогою; середні знов люди, як я, наприклад, нічого не знають і нічого самі не можуть; їм не лишається нічого більше, як підхопити яку глибоку суспільну течію і плисти, куди вона понесе.

— Хиба можна підхопити те, чого нема? — спитав доктор.

— Нема тому, що ми не бачимо.

— Чи так? Суспільні течії — се нова література видумала. Їх у нас нема.

Зачала ся суперечка.

— Ніяких глибоких течій у нас нема й не було, — говорив голосно доктор. — Чого-чого не понавидумувала нова література! Вона видумала ще якихось інтелігентних робітників на селі, а у нас обшукайте всі села і знайдете хиба тільки Невважай-Корито в маринарці або в чорнім сурдуті, такого, що робить у слові „ще“ чотири помилки. Культурне жите у нас ще не зачинало ся. Та сама дич, те саме загальне хамство, та сама нікчемність, що й п'ятьдесять літ тому. Течії, напрями — але-ж все се дрібне, мізерне, привязане до тривіяльних, грошових інтересиків — і не вже в них можна бачити щось серйозне? Як вам буде здаватись, що ви помітили глибоку, суспільну течію, і слідячи за нею, ви посвятили ваше жите таким завданням у сучаснім смаку, як освобожденне комах від неволі або поздерливість від волових шиницлів, — то — іратуюю вам, добродійко. Учитись нам треба, учитись і учитись, а з глибокими, суспільними течіями зачекаймо: ми ще не доросли до них і, по правді, зовсім їх не розуміємо.

— Ви не розумієте, а я розумію, — сказала Марія Вікторівна. — Ви нині Бог знає який нудний!

— Наша річ — учитись і учитись, старати ся зібрати як найбільше знання, тому що серйозні суспільні течії там, де знанє, і щастє будучої людськості тільки в знаню. Пю за науку!

— Одно певне: треба устроїти собі житє як інакше, — сказала Марія Вікторівна помовчавши і подумавши, — а те житє, що було дотепер, нічого не варт. Не будемо говорити про него.

Коли ми вийшли від неї, то на соборі била вже друга година.

— Сподобалась? — спитав доктор. — Правда, мила?

На перший день Різдва ми обідали у Марії Вікторівни, а потім через усі свята ходили до неї майже що дня. У неї ніхто не бував крім нас, і вона мала рацію, коли говорила, що крім мене і доктора не має в місті нікого знайомого. Час ми проводили найбільше на розмовах; часом доктор приносив з собою яку книжку або журнал і читав нам на голос. По правді, се був перший освічений чоловік, якого я здивав у житю. Не можу судити, чи багато він знав, але він раз-у-раз виявляв свої відомості, тому, що хотів, аби й інші знали. Коли він говорив про що небудь, що відносило ся до медицини, то не був подібний ані до одного з наших міських лікарів, а робив якесь нове, особливше вражінє, і мені здавало ся, що як би він схотів, то міг би стати правдивим ученим. І се був таки одинокий чоловік, що в тім часі мав серйозний вплив на мене. Видаючись з ним і читаючи книжки, які він мені давав, я починав по троха відчувати потребу відомостей, що одушевляли би мою невеселу працю. Мені вже здавалось дивним, як то я перше не знав, на приклад, що цілий світ складаєть ся із шістьдесяти простих тіл, не знав, що таке олій, що краски, і якось міг обходити ся без того знаня. Знайомість з доктором піднесла мене і морально. Я часто диспутовав з ним і хоч звичайно лишав ся при своїй думці, але всеж таки, завдяки йому, я поволи зачав спостерігати, що для мене самого не все було ясне, і я вже старав ся виробити в собі можливо

означені пересвідчення, щоби вказівки совісти були означені і щоби не мали в собі нічого неясного. Але всеж таки сей найбільш освічений і найліпший чоловік в місті зовсім ще не був ідеалом. В його манерах, в привичці звертати кожду розмову на диспуту, в його приємнім тенорі і навіть в його чемности було щось трохи грубе, семінарське, і коли він скидав сурдут і лишав ся тільки в шовковій сорочці, або кидав у реставрації льокайови на чай, то мені здавало ся кождий раз, що культура — культурою, а Татарин усе ще кисне в нїм.

На Йордан він знов поїхав у Петербург. Він поїхав рано, а по обіді прийшла до мене сестра. Не скидаючи плаща і шапки вона сиділа мовчки, дуже бліда, і дивилась у одну точку. Її брала дрож, і видно було, що вона перемагала себе.

— Ти мабуть перестудила ся, — сказав я. Очи у неї зайшли слізми, вона встала і пішла до Карпівни, не сказавши до мене ані слова, наче я образив її. І трошки опісля я чув, як вона говорила тоном гіркого докору:

— Нянько, по що я жила дотепер? На що? Скажи: чи я не занастила своєї молодости? В найкрасні літа свого життя я тільки й знала, що записувати розходи, наливати чай, рахувати копійки, бавити гостей і думати, що нічого вишого від сего й нема на світі! Нянько, зрозумій, адже і у мене людські вимоги, і я хочу жити, а з мене зробили якусь ключницю! Адже се страшно, страшно!

Вона шпурнула ключами в двері, і вони з брязком упали в моїй комнаті. Се були ключі від креденсу, від кухонної шафи, від пивниці і від коробки з чаєм, — ті самі ключі, які колись носила ще моя мати.

— Ах, ах, батечку! — настрашилась бабуса. — Святителі-угодники!

Відходячи до дому, сестра зайшла до мене, щоби піднести ключі, і сказала:

— Вибач мені! Зі мною останніми часами робить ся щось дивно.

VIII.

Якось раз вернувши від Марії Вікторівни пізно вечером, я застав у себе в комнаті молодого поліцейного урядника в новім мундурі; він сидів за моім столом і переглядав книжку.

— Нарешті! — сказав він встаючи і витягаючись. — Я до вас уже третій раз приходжу. Губернатор наказав, щоби ви прийшли до него завтра о десятій годині рано. Конечно!

Він узяв від мене реверс, що я точно виповню приказ його превосходительства і пішов. Сі пізні відвідини поліцайника і несподіваний зазив до губернатора навели на мене пригнобленє. У мене від дитинства лишив ся страх перед жандармами, поліцаями, судовиками, і тепер мене мучив неспокій, наче я справді щось завинив. І я ніяк не міг заснути. Нянька і Прокопій також були роздратовані і не спали. Ще й до того няньку боліло вухо, вона стогнала і кілька разів зачинала плакати з болю. Зачувши, що я не сплю, Прокопій обережно увійшов до мене з лямпою і сів коло стола.

— Вам би перченої випити... — сказав він подумавши. — І як би мамуні вляти у вухо перченої, то велика була-б користь!

Коло третьої години він забрав ся до різниці за мясом. Я знав, що вже не засну до раня, і щоби як небудь скоротити час до девятої години, пішов з ним разом. Ми йшли з ліхтарнею, а його хлопець Миколка, літ тринадцяти, з синіми плямами на лиці від морозу — як говорили — скінчений розбійник, їхав за нами на саях, захриплим голосом підганяючи коня.

— Вас у губернатора мабуть карати будуть, — говорив мені дорогою Прокопій. — Є губернаторська наука, є архімандрицька наука, є офіцерська наука, є докторська наука, і для кожного стану є своя наука. А ви не тримаетесь своєї науки і сего вам не можна дозволити.

Різниця була за цвинтарем і перше я видів її тільки здалека. Се були три понурі шопи, обгороджені сірим плотом, від котрих, коли з їх сторони дув вітер, літом у го-

рячі дні несло задушливим смородом. Тепер, увійшовши в двері, на потемки я не видів шоп; я здивав тільки коні й сані порожні і вже наладовані мясом; ходили люди з ліхтарнями і відразливо лаялись. Лаялись і Прокопій, і Миколка, також так погано, і в повітря носив ся тягом гамір від лайки, кашлю і кінського іржання.

Смерділо трунами і навозом. Таяло, сніг уже перемішав ся з болотом, і мені на потемки здавало ся, що я ходжу по калюжах крові.

Набравши повні сані мяса, ми пішли на ринок до ятки. Зачинало свитати. Зачали йти одна за одною кухарки з кошиками і старші дами в сальопах. Прокопій з сокирою у руці, в білім обризьканім кровю фартусі, страшно кляв, хрестив ся в сторону церкви, кричав голосно на цілий ринок, запевнюючи, що він продає мясо по власній ціні і навіть собі на втрату. Він не доважував, зле рахував, кухарки виділи се, але заглушені його криком не протестували, а тільки називали його катом. Підіймаючи і спускаючи свою страшну сокиру, він прибирав мальовничі пози і кожний раз із звирським виразом лиця видавав звук „гек!“, і я бояв ся, щоби справді він не відрубав кому голови або руки.

Я перебув у ятці цілий ранок, і коли нарешті пішов до губернатора, то мій плащ чути було мясом і кровю. Душевний мій стан був такий, наче я з чийогось приказу йшов з ратищем на медведя. Я памятаю довгі сходи з килимом в паси і молодого урядника у фрак у блискучими тузиками, котрий мовчки двома руками вказав мені на двері і побіг зарапортувати. Я увійшов у салю, де уряджене було розкішне, але холодне і без смаку, а особливо неприємно разили очі високі і вузькі зеркала межи вікнами і ярко-жовті котари на вікнах; видно було, що губернатори змінювались, а уряджене лишало ся те саме. Молодий урядник знов показав мені двома руками на двері, і я підійшов до великого зеленого стола, за котрим стояв військовий генерал з Володимиром*) на шії.

*) Значний ордер.

— Пане Полозньов, я просив вас прийти, — зачав він тримаючи у руці якийсь лист і отвираючи уста широко і кругло, як буква О, — аби сказати вам ось що. Ваш поважаний батько устно і на письмі звертав ся до іубернського начальника дворянства, просячи його покликати вас і представити вам цілу невідповідність вашого поведеня зі станом дворянина, до якого ви маєте честь належати. Його превосходительство Александер Павлович, справедливо заключаючи, що ваше поведене може бути згіршенем, і думаючи, що тут самого його вговорюваня могло би не вистарчати, а потрібна конче серйозна адміністративна співучасть, представив мені ось у тім листі свої погляди що до вас, котрі я поділяю.

Він говорив се з тиха, з поважанем, стоячи просто, наче я був його начальником і дивлячись на мене зовсім не строго. Лице він мав старе, зужите, ціле в зморщках, під очима обвисли мішочки, волосє фарбоване, і взагалі з поверхности не можна було означити, кільки йому літ — сорок чи шістьдесять.

— Я сподіюсь, що ви оціните делікатність поважаного Александра Павловича, котрий звернув ся до мене неофіцiально, а приватно. Я також завізвав вас неофіцiально і говорю з вами не як іубернатор, а як щирий поклонник вашого вітця. Отже прошу вас — або змінити своє поведене і вернутись до обовязків, відповідних для вашого стану, або для уникнення згіршеня виїхати в иньше місце, де вас не знають і де ви можете працювати, як схочете. В противнім разі я буду мусів ужити рішучого способу.

Він з пів мінути постояв мовчки, з отвореними устами, дивлячись на мене.

— Ви вегетаріанець? — спитав він.

— Ні, ваше превосходительство, я їм мясо.

Він сів і потягнув до себе якийсь папір; я покловив ся і вийшов.

Перед обідом уже не варто було йти на роботу. Я пішов до дому спати, але не міг заснути від неприємного, болючого чутя, яке викликала в мені різня і розмова з іубернатором, і діждавшись вечера, розстроений,

понурий пішов до Марії Вікторівни. Я розповідав їй про се, як я був у губернатора, а вона дивилась на мене здивовано, наче не вірила, і раптом розсміялась весело, голосно, завзято, як уміють сміятися тільки добродушні, веселі люди.

— Як би се розповісти в Петербурзі! — сказала вона, ледви не падаючи від сміху і нахиляючись до свого стола. — Як би се розповісти в Петербурзі!

ІХ.

Тепер ми бачились уже часто, два рази на день. Вона майже що дня по обіді приїжджала на цвинтар і чекаючи мене читала написи на хрестах і пам'ятниках; часом входила до церкви і стоячи коло мене, дивилась, як я роблю. Тишина, наївна робота малярів і позолотників, розважливість Редьки, і те, що я на зверх нічим не ріжнив ся від інших челядників і робив як вони, в самій камізельці і в ходаках, і що мені говорили „ти“ — те все було для неї нове і зворушувало її. Якось раз при ній маляр, що малював у горі голуба, крикнув до мене:

— Мисаїл, дай-но мені блейвасу!

Я відніс йому блейвас і коли потім злізав на долину по рідких сходках, вона дивилась на мене, зворушена до сліз і усміхалась.

— Який ви милий! — сказала вона.

Мені з дитинства лишило ся в пам'яті, як у одного з наших богачів вилетіла з клітки зелена папуга, і як потім ся гарна птаха цілий місяць тинялась по місті, лїниво перелітаючи з саду в сад, одинока, бездомна. І Марія Вікторівна нагадала мені ту пташку.

— Крім цвинтаря, я тепер рішучо не маю де бувати, — говорила вона зі сміхом. — Місто знудилось мені до обридженя. У Ажотіних читають, співають, шепелявлять, я не зношу їх останніми часами; ваша сестра — відлюдок, m-me Благово за щось ненавидить мене, театру я не люблю. Куди-ж дітись?

Коли я бував у неї, від мене пахло краскою і терпентиною, руки мої були темні — і їй се подобалось; вона

хотіла також, щоби я приходив до неї не інакше, як у своїй звичайній робітничій одежі; але в салоні ся одежа робила мене несмілим, я був заклопотаний, наче був у мундурі, і для того збираючись до неї, кождий раз я вдягав своє нове трикове убранє. І се їй не подобалось.

— А признайтесь, ви ще не зовсім освоїлись зі своєю новою ролею, — сказала вона мені якось. — В робітничій одежі вам не свобідно, нїяково. Скажіть, чи се не від того, що у вас нема певности і що ви невдоволені? Сам рід праці, яку ви вибрали, та ваша малярія — не вже вона вдовольє вас? — спитала вона сьміючись. — Я знаю, мальованє робить предмети гарнїйшими і тривкїйшими, але ж ті предмети належать до міщан, до богачів і вкінці таки служать до роскоші. До того ще й ви самі говорили, що кождий повинен заробляти хлїб власними руками, тимчасом ви заробляєте гроші, а не хлїб. Для чого-ж не тримати ся буквального значіння ваших слів? Треба заробляти власне хлїб, се-б-то, треба орати, сїяти, косити, молотити або робити щось таке, що безпосередно відносить ся до сїльського господарства, на приклад, пасти корови, копати землю, класти хати...

Вона отворила гарненьку шафку, що стояла коло її бюрка і сказала:

— Все те я говорю вам для того, що хочу повірити вам свою тайну. Voilà! Се моя аґрономічна бібліотека. Тут і поле і горбд, і сад, і обора, і пасіка... Я читаю захланно і вже вивчила в теорії все до крапельки. Моя мрія, моя солодка мрія: як тільки настане марець, поїду в нашу Дубечню. Там так чудово, дивно! Не правда-ж? Першого року я буду придивлятись до праці і привикати, а на другий рік уже сама буду робити, як належить, не жалуючи, як то кажуть, себе. Батько обіцяв подарувати мені Дубечню, і я буду робити в ній усе, що схочу...

Розчервонївши, зворушена до сліз і сьміючись, вона марила на голос про се, як вона буде жити в Дубечні і яке інтересне буде се житє. А я завидував їй. Марець уже був близько, дні ставали все довші й довші, а вясні сонячні полудня капало з дахів і пахло весною; мені самому хотїлось на село. І коли вона сказала, що виїде жити

в Дубечню, мені живо представилось, як я лишу ся в місті сам, і я почув, що завидую їй шафи з книжками і сільського господарства. Я не знав і не любив сільського господарства і хотів був сказати їй, що сільське господарство, се рабська праця, але згадав, що щось подібне говорив уже не раз мій батько і змовчав.

Настав великий піст. Приїхав з Петербурга інженер Віктор Іванович, про котрого існуванє я вже почав був забувати. Приїхав несподівано, не упередивши навіть телеграмою. Коли я прийшов, як звичайно, вечером, він, умитий, обстрижений, помолоднілий на десять літ, ходив по сальоні і щось розповідав; донька його, клячучи, виймала з валізок пуделка, флякони, книжки і подавала те все льокаю Павлу. Побачивши інженера я мимоволі зробив крок в зад, а він протягнув до мене обі руки і сказав, усьміхаючись, показуючи свої білі, міцні, фірманські зуби:

— Ось і він, ось і він! Дуже радий видіти вас, пане маляр! Маша все розповіла, вона тут висьпівала вам цілий панегірик! Зовсім розумію вас і похваляю! — говорив він дальше, беручи мене під руку. — Бути порядним робітником далеко розумнійше і чеснійше, ніж збавляти скарбовий папір і носити на чолі розету! Я сам робив у Бельгії, ось тими руками, потім був два роки машиністом...

Він був в короткій маринарці і по домовому в пантофлях, ходив, як подагрик, злегка колишучись і затираючи руки. Підспівуючи щось він по тиху муркотів і все стрясав ся з вдовolenя, що нарешті вернув ся до дому і ужив свого улюбленого туша.

— Безперечно, — говорив він мені при вечері, — безперечно, всі ви милі, симпатичні люди, але чомусь, панове, як тільки ви беретесь до фізичної праці або зачинаєте спасати селянина, то все воно у вас вкінці сходить на сектанство. Хиба ви не сектант? Ось ви не пете горілки... Щож се, як не сектанство?

Щоби зробити йому приємність, я випив горілки. Випив і вина. Ми кушали сири, ковбаси, паштети, корнішони і найріжнійші закуски, що привіз із собою інженер, і вина, що надійшли без нього з-за границі. Вина були прегарні.

Чомусь то вина і цигара інженер діставав з-за границі без ціла; кавяр і балики*) хтось прислав йому дармо, за помешканє він не платив, тому, що властитель дома доставляв на лінію нафту; і взагалі на мене він і його донька робили таке вражінє, наче все найліпше на світі було на їх услуги і вони діставали його зовсім дармо.

Я бував і далше у них, але вже не так охотно. При інженері було мені ніяково і в його присутности я почував себе звязаним. Я не міг знести його яєних, невинних очий, його виводи мучили мене, були для мене обридливі; мучила і згадка про се, що ще так недавно я був підвладним сему ситому, румяному чоловікови, і що він був для мене немилосерно грубий. Правда, він брав мене в пояс, ласкаво тріпав по плечи, похваляв моє житє, але я відчував, що він як і перше гордує моєю мізерією і терпить мене тільки, щоби догодити своїй доньці; і я вже не міг сьміятись і говорити, що хотів, і поводив ся як відлюдок, і все чекав, що ось-ось і він назве мене Пантелієм, як свого льокая Павла. Як ображалась моя провінціональна, міщанська гордість! Я, пролетарій, маляр, що дня ходжу до людей богатих, чужих для мене, на котрих ціле місто дивить ся, як на чужинців, і що дня пю у них дорогі вина і їм незвичайні страви — з сим не хотіла миритись моя совість! Ідучи до них, я понуро уникав стріч і дивив ся зпід лоба, наче справді був сектантом, а коли йшов від інженера до дому, то стидав ся своєї ситости. А найважнійше, я бояв ся, щоб не забутись. Чи я йшов по вулиці, чи робив, чи говорив з хлопцями, я цілий час думав тільки про се, як вечером піду до Марії Вікторівни і представляв собі її голос, сьміх, хід. Збираючись до неї, я кожний раз довго стояв у няньки перед кривим зеркалом, завязуючи собі краватку, моє трикове убранє видавалось мені обридливим і я мучив ся і рівночасно погорджував собою за те, що я такий дрібязковий. Коли вона бувало крикнула до мене з другого покою, що вона не убрана, і просила почекати, я чув, як вона одягала ся; се дражнило мене, я почував, наче підо мною западала ся підлога.

*) Вялений на сонці лосось або иньша подібна риба.

А коли я бачив на вулиці хоч здалека жіночу фігуру, то конче порівнював; мені здавалось тоді, що всі наші жінки і дівчата вульгарні, погано одягнені, не вміють вести себе; і ці порівняння будили у мені чуте гордості: Марія Вікторівна найкрасша з усіх! А ночами снилось мені, що вона була зі мною...

Якось раз на вечері ми з інжинером з'їли цілого омара. Вертаючи потім до дому, я згадав, що інжинер при вечері два рази сказав мені „коханий“, і я подумав, що в тім домі жалують мене, як великого, нещасливого пса, що загубив ся від свого пана, що мною забавляють ся і коли я їм наскучу, мене наженуть, як пса. Мені стало стидно і болючо, болючо до сліз, наче мене скривдили, і я, дивлячись на небо, присягнув положити всему тому кінець.

На другий день я не пішов до Должікових. Пізно вечером, коли було зовсім темно і ляв дощ, я перейшов ся по Великій Дворянській улиці, дивлячись на вікна. У Ажотіних уже спали, і тільки в однім із крайніх вікон було світло; се в своїм покою стара Ажотіна вишивала при трьох свічках, думаючи, що бореть ся з пересудами. У моїх було темно, а в домі напротив, у Должікових, вікна були ясні, але не можна було нічого розглянути через цвітні і фіранки. Я все ходив по вулиці; зимний марцювий дощ обливав мене. Я чув, як мій батько вернув ся з клубу; він застукав в браму, за мінуту у вікні показало ся світло, і я побачив сестру, що йшла спішно з ляпою і йдучи одною рукою поправляла своє густе волосє. Потім батько ходив по салоні з кута в кут і говорив про щось, затираючи руки, а сестра сиділа на фотелю нерухомо і про щось думаючи не слухала його.

І ось вони пішли, світло погасло... Я поглянув на дім інжинера — і тут уже було темно. В потемках, під дощем, я почув себе безнадійно самим, киненим на божу волю, почув, як в порівнянню з тою моєю самотою, в порівнянню з теперішнім терпінєм і з тим, яке мене ще чекало в житю, дрібні всі мої справи, бажання і все те, що я дотепер думав, говорив... На жаль, справи і гадки живих істот зовсім не такі важні, як їх журби! І не здаючи собі ясно справи з того, що я роблю, я з цілої сили єпнув

за дзвінок при брамі Должікова, урвав його і побіг вулицею, як малий хлопчесько, настрашений, думаючи, що зараз певнісінько вийдуть і пізнають мене. Коли я зупинився при кінці вулиці, щоби відітхнути, чути було тільки, як шумів дощ, та як десь далеко по залізній дошці стукав сторож.

Я цілий тиждень не ходив до Должікових. Трикове убранє було продане. Малярської роботи не було, я знов голодував, заробляючи собі по 10—20 копійок на день, де трафилось, тяжкою, неприємною роботою. Хляпаючись по коліна в зимнім болоті, надриваючи груди я хотів заглушити згадки і наче мстився на собі за всі єї сири і консерви, що мене приймали ними у інжинера; але все таки ледви я ляг на постіль, голодний і мокрий, моя грішна уява зараз таки зачинала рисувати мені чудесні, принадні образи, і я з зачудуванєм признавав собі, що я люблю, пристрасно люблю, і засипляв сильно і здорово, почувачуки, що від сего каторжного життя моє тіло стає тільки сильнійше і молодше.

Одного вечера ні з сего ні з того упав сніг і повіяло з півночи, наче знов наставала зима. Вернувшись з роботи того вечера, я застав у своїй комнаті Марію Вікторівну. Вона сиділа в фютерку, тримаючи обі руки в зарукавку.

— Чому ви не буваєте у мене? — спитала вона, підносячи на мене свої розумні, ясні очі, і я сильно змішався з радості і стояв перед нею випрямившись, як перед батьком, коли він брався бити мене; вона дивилася мені в лице і по очах її видко було, що вона розуміє, чому я змішався.

— Чому ви не буваєте у мене? — повторила вона. — Коли ви не хочете приходитьи, то ось я сама прийшла.

Вона встала і близько підійшла до мене.

— Не покидайте мене, — сказала вона і очі її зайшли сльозами. — Я сама, я зовсім сама!

Вона заплакала і промовила, закриваючи лице зарукавком:

— Сама! Мені тяжко жити, дуже тяжко, і я на цілім сьвіті не маю нікого, крім вас. Не покидайте мене!

Шукаючи хустинки, щоби обтерти сльози, вона усьміхнулась; ми мовчали якийсь час, потім я обняв її і поцілував, і при тім задряпав собі лице до крови шпилькою, що нею була пришпилена її шапка. І ми зачали говорити так, наче були собі близькі вже здавен-давна...

Х.

Два дні пізнійше вона післала мене в Дубечню і я був несказано рад сему. Коли я йшов на двірець і потім сидів у вагоні, то сьміяв ся без причини і на мене дивились, як на п'яного. Трусив сніг і був мороз ранками, але дороги вже потемніли і над ними кракаючи літали галки.

Зразу я волів був урядити мешкане для нас обоїх, для мене і Мамі, в бічній офіщині, напротив офіщини пані Чепракової, але в ній, як показалось, здавна сиділи голуби і качки, і вичистити її було неможливо без того, щоби не попусувати багато гнізд. Треба було хоч-не-хоч забирати ся до неприємних покоїв великого дому з жалюзіями. Селяне називали той дім палатами; в ній було більше двайцяти покоїв, а з меблів тільки один фортеціан тай дитиняче кріселко, що лежало на стриху, і як би Маша привезла з міста всі свої меблі, то й тоді навіть нам не удалось би віддалити вражіння понурої пустоти і зимна. Я вибрав три невеликі покої з вікнами в сад і від раня до ночі випрятував їх, вставляючи нові шибви, тапетуючи, затикаючи в підлозі шпари і діри. Се була легка, приємна робота. Раз-у-раз я бігав на ріку подивитись, чи не йде лід; усе мені привиджувалось, що прилетіли шпаки. А в ночі, думаючи про Машу, з невимовно солодким чутєм, з одушевленням я прислухував ся до того, як гуркотіли щурі і як над стелею гудів і стукав вітер; здавало ся, що на стриху капляв старий домовик.

Сніг був глибокий; його багато ще присипало при кінці марця, але він розтопив ся скоро, як би чародійною силою, весняні води пройшли шумно, так що з початку квітня вже кричали шпаки і літали в саді жовті метелики. Була прегарна погода. Я що дня перед вечером ходив

під місто назустріч Маші, і що то була за розкіш ступати босими ногами по підсохлій ще м'якій дорозі! На половині дороги я сїдав і дивився на місто, не важучись підійти до него близько. Вид його знесмілював мене. Я все думав, що скажуть мої знайомі довідавшись про мою любов? Що скаже батько? Особливо непокоїла мене гадка, що моє життя стало труднїйше і що я цілком стратив силу рядити ним, і воно, наче бальон, уносило мене Бог знає куди. Я вже не думав про се, як здобути собі виживлене, як жити, а думав — справді, не памятаю про що.

Маша приїжджала повозом; я сїдав з нею і ми їхали разом у Дубечню, веселі, свободні. Або, діждавшись заходу сонця, я вертав до дому невдоволений, сумний, роздумуючи, чому не приїхала Маша, а в брамі двора або в саді стрічав мене несподівано милий привид — вона! Показувалось, що вона приїхала залізницею і зі станції прийшла пішки. Яке то було сьвято! В простій вовняній сукні, в хустинці, з простенькою парасолькою, але зашнурована, зграбна, в дорогих заграничних черевиках — се була талановита акторка, що грала роль міщаночки. Ми оглядали наше господарство і постановляли, де буде чий покій, де будуть алеї, город, пасіка. Ми вже мали власні кури, качки і гуси, котрі ми любили за те, що вони були наші. Ми вже мали приготовлений на насїне овес, конюшину, тимотку, гречку і городові насїня і кожний раз оглядали те все і довго міркували, який може бути урожай, і все, що говорила до мене Маша, здавалось мені незвичайно розумне і гарне. Се був найщасливіший час в моїм житю.

Скоро після Томиної неділі ми побрались в нашої парохіяльній церкві, в селі Куриловці, три версти від Дубечні. Маша хотіла, щоби все було устроєне просто; по її бажаню за дружбів у нас були селянські парубки, сьпївав сам тільки дяк, і вертали ми з церкви на невеличкім, розбитім тарантасі, і вона сама поганяла. З міських гостей у нас була тільки моя сестра Клеопатра, котрій три дні перед весїлем Маша післала картку. Сестра була в білій сукні і в рукавичках. Підчас шлюбу вона по тиху плакала з розчулення і радости, вираз лица у неї був материнський, безмежно добрий. Вона опанїла від нашого

щастя і усміхалась, наче вдихала в себе солодкий чад, і дивлячись на неї підчас нашого вінчання, я зрозумів, що для неї на світі нема нічого вишнього від любови, земної любови і що вона марить про неї тайно, несміло, але ненастанно і пристрастно. Вона обіймала і цілувала Машу і, не знаючи як виразити своє одушевлене, говорила їй про мене:

— Він добрий! Він дуже добрий!

Перед від'їздом вона передягнулась у свою звичайну сукню і повела мене в сад, щоби поговорити зі мною на самоті.

— Батько дуже огірчений, що ти нічого йому не писав, — сказала вона, — треба було попросити його благословенства. Але, по правді, він дуже вдоволений. Він каже, що те подружжє піднесе тебе в очах усеї суспільности, і що під впливом Марії Вікторівни ти зачнеш поважно брати жите. Ми вечерами тепер говоримо тільки про тебе, і вчора навіть він виразився так: „наш Мисаїл“. Се мене утішило. Видно, він щось задумав, і мені здається, він хоче показати тобі примір великодушности і перший заговорити про помиренс. Дуже можливо, що сими днями він приїде сюди до вас.

Вона кілька разів поспішно перехрестила мене і сказала:

— Ну, Бог з тобою, будь щасливий! Анюта Благово дуже розумна дівчина, вона говорить про твоє подружжє, що се тобі новий допуст божий. Щож? В родиннім житю не самі тільки радості, але й страждання. Без того не може бути.

Відводячи її, я і Маша пройшли пішки три версти; потім вертаючи ми йшли поволи і мовчки, наче відпочивали. Маша тримала мене за руку, на душі було легко і вже не хотілось говорити про любов; по вінчаню ми стали одно одному ще ближші і рідніші, і нам здавалося, що вже нічого не може нас розлучити.

— Твоя сестра — симпатичне сотворіне, — сказала Маша, — але виглядає, як би її довго мучили. Мабуть твій батько — страшний чоловік.

Я зачав розповідати їй, як виховували мене і сестру, і яке справді було мученицьке і безглузде наше дитинство.

Довідавшись, що ще так недавно батько бив мене, вона здригнулась і притулила ся до мене.

— Не розповідай більше, — промовила вона. — Се страшно!

Тепер уже вона не розлучала ся зі мною. Ми мешкали в великім домі, в трьох комнатах, і вечерами міцно запирали двері, що вели до пустої часті дому, наче там сидів хтось, кого ми не знали і бояли ся. Я вставав вчасно, досвіта, і зараз брав ся до якої небудь роботи. Я лагодив вози, робив в саді стежки, копав грядки, малював дах на домі. Коли прийшов час сіяти овес, я пробував ралити, скородити, сіяти, і робив те все совістно, разом з наймитом; я мучив ся, від дощу і острого зимного вітру мене пекло лице і ноги, ночами снилась мені з'орана земля. Але хліборобська робота не вабила мене. Я не знав хліборобства і не любив його; се, може бути тому, що предки мої не були хліборобами і в жилах моїх текла чисто міська кров. Природу я любив ніжно, любив і поле, і луки, і городи, але селянин, що підіймає сохою землю, поганяє свого мізерного коня, обдертий, мокрий, з витягнутою шиєю, був для мене виразом грубої, дикої, негарної сили, і дивлячись на його незручні рухи, я кождий раз несвідомо починав думати про давно минуле легендарне життя, коли люди не знали ще уживання огню. Суворий бик, що ходив з селянським стадом і коні, коли вони стукаючи копитами уганяли по селу, наводили на мене страх, і все хоч трохи велике, сильне і сердите, чи то був баран з рогами, гусак чи пес на припоні, представляло ся мені як вираз тої грубої, дикої сили. Се упередженє особливо сильно відживалось у мені підчас непогоди, коли над чорним з'ораним полем нависали тяжкі хмари. Головно-ж коли я орав або сїяв, а двоє-троє стояло і дивилось, як я се роблю, то я не мав пересвідчення конечности і обовязковости тої праці, і мені здавало ся, що я бавлюсь. І я волів робити що небудь на подвірю, і нічого мені так не подобало ся, як малювати дах.

Я ходив через сад і через луку до нашого млина. Його арендував Стефан, курилівський селянин, гарний, смаглявий, з густою чорною бородою, з виду — силач.

Мельницької роботи він не любив і уважав її нудною і некорисною, а сплїв у млинї тільки тому, щоби не сплїти дома. Він був римар і коло него все пахло приємно смолою і шкурою. Балакати він не любив, був нерухливий і все посьпївував „у-лю-лю-лю“, сидючи на березї або на порозї. До него приходила часом з Курпловки його жінка і теща, обї біляві, повільні, лагідні; вони низько кланялись йому і говорили йому „ви, Стефане Петровичу“. А він не відповівши на їх поклїн анї рухом, анї словом, сїдав здалека на березї і посьпївував стиха: „у-лю-лю-лю“. Минала на мовчанцї одна година й друга. Теща і жінка, пошептавши, вставали і якийсь час дивились на него, очікуючи, що він оглянеть ся, потїм низько кланялись і говорили солодкими, спївучими голосами:

— Бувайте здоровї, Стефане Петровичу!

І відходили, а пїсля забираючи клунок з обарїнками, що вони лишили, або сорочку, Стефан зїтхав і говорив, моргнувши в їх сторону:

— Жїночий рїд!

Млин на два камїні йшов день і нїч. Я помагав Стефанови, се менї подобалось, і коли він їшов куди, то я радо лишав ся замїсь него.

XI.

Пїсля теплої, ясної погоди настала слота; цїлий май їшли дощї, було зимно. Шум млинових колїс і дощу наводив лїнь і сон. Дрїжала підлога, пахло мукою і се також наганяло дрїмоту. Жінка в короткїм фўтерку, у високих, мужеських кальшах показувала ся два рази на день і говорила все одно й те саме:

— І се називаєть ся лїто! Гїрше, нїж у жовтнї!

Разом ми пили чай, варили кашу, або цїлими годинами сидїли мовчкм, вичїкуючи, чи не надстане дощ. Раз, коли Стефан пїшов кудись на ярмарок, Маша перебула в млинї цїлу нїч. Коли ми встали, то не можна було змїркувати, котра година, бо дощевї хмари затягнули цїле небо; тільки пїяли сонні когуги в Дубечнї і кричали деркачі на луцї;

було ще дуже, дуже рано... Ми з жінкою зійшли до затону і витягнули вершку, котру з вечера при нас закинув Стефан. В лісці тріпав ся один великий окунь і, задираючи до гори кліщі, сторчав рак.

— Випусти їх, — сказала Маша. — Нехай і вони будуть щасливі!

Тому, що ми встали дуже рано і потім нічого не робили, той день видавав ся дуже довгий, найдовший в моїм житю. Перед вечером вернув ся Стефан, і я пішов до дому, до двора.

— Нині приїжджав твій батько, — сказала мені Маша.

— Деж він? — спитав я.

— Поїхав. Я його не прийняла.

Видячи, що я стою і мовчу, що мені жаль мого батька, вона сказала:

— Треба бути консеквентним. Я не прийняла і веліла сказати йому, щоби він більше не трудив ся і не приїжджав до нас.

За мінуту я вже був за брамою і йшов до міста, щоби перепросити ся з батьком. Було болото, ховзько, зимно. Перший раз по весілю мені стало нараз сумно, і в моїм мізку, змученім тим довгим сірим днем, перебігла гадка, що може я живу не так, як треба. Я змучив ся, звільна мною заволоділа слабодушність, лїнь, не хотіло ся рухатись, застановлятись, і пройшовши небагато, я махнув рукою і вернув ся назад. Насеред подвіря стояв інженер в шкурянім плащі з каптуром і говорив голосно:

— Де меблі? Були прегарні меблі в стилу емпіге, були образи, були вази, а тепер хоч копією гони! Я купував маєтність з меблями, чорт би їх побив!

Коло него стояв і мняв у руках свою шапку генеральшин наймит Мойсей, 25-літній парубок, худий, рябий, з малими зухвалими очима; одно лице у него було більше, ніж друге, наче би він відлежав його.

— Ви, ваше високоблагородіє, були ласкаві купувати без меблів, — нерішучо промовив він. — Я памятаю.

— Мовчати! — крикнув інженер, почервонїв, за-тряс ся, і луна в саді голосно повторила його крик.

XII.

Коли я робив що в саді або на подвір'ю, то Мойсей стояв побіч і, заложивши руки назад, ліниво і зухвало дивився на мене своїми маленькими очками. І се дратувало мене до такого степеня, що я кидав роботу і йшов.

Від Стефана ми довідалися, що той Мойсей був любовником генеральші. Я зауважав, що коли до неї приходили за гріними, то насамперед звертались до Мойсея, і раз я бачив, як якийсь селянин, цілий чорний, мабуть угляр, кланявся йому до ніг; часом, пошептавши, він видавав гроші сам, не сповіщаючи пані, з чого я заключав, що при нагоді він оперував самостійно, на свій рахунок. Він стріляв у нас в саді під вікнами, тягнув з нашої пивниці віктуали, брав, не спитавши, коний, а ми обурювались, переставали вірити, що Дубечня наша, і Маша говорила, блідніючи:

— Не вже ми маємо жити з сими гадюками ще півтора року?

Син генеральші, Іван Чепраков, був кондуктором при нашій дорозі. Через зиму він сильно схуд і ослаб, так що упивався вже одним килішком і змерзав у тіни. Кондукторську одягу він носив з обридженем і стидався її, але свою посаду уважав корисною, бо міг красти свічки і продавати їх.

Мій новий стан викликав у ній мішане чуте здивовання, зависти і несьмілої надії, що й йому може також трафитись щось подібного. Він водив за Машою одушевленими очима, спитав, що я тепер їм на обід, і на його худім і негарнім лиці з'являвся сумний і солодкий вираз, і він махав пальцями, наче дотикався мого щастя.

— Слухай, малий зиск, — говорив він неспокійно, що мінути закурюючи; там, де він стояв, було все насмічено, тому, що на один папірос він псував кількадесят сїрників. — Слухай, жите моє тепер підле-препідле! Головно, що кождий прапорщик*) може кричати: „ти, кондуктор, ти!“ Наслухався я, брате, в вагонах всякої вся-

*) Найнижша офіцерська ранга, тепер вже знесена.

чини і, знаєш, зрозумів: погане жите! Запропастила мене мати! Мені в вагоні один доктор сказав: коли батьки розпустні, то діти їх пияки або переступники. Он що!

Раз він прийшов на подвірє, заточуючи ся. Очи його без думки блукали, віддих був тяжкий; він сьміяв ся, плакав і говорив щось як з горячки, і в його заплутаній бесіді були для мене зрозумілі тільки слова: „Моя мати! Де моя мати?“ котрі вимовляв він з плачем як дитина, що загубила в тижбі свою маму. Я відвів його до себе в сад і положив там під деревом, і потім цілий день і цілу ніч я і Маша по черзі сиділи коло него. Йому було недобре, а Маша з відразою дивилась на його бліде, мокре лице і говорила:

— Не вже ті гадюки проживуть на нашім обійстю ще півтора року? Се страшно! Се страшно!

А кілька гризоти робили нам селяне! Кілько тяжких розчаровань з самого початку, в весняні місяці, коли так хотілось бути щасливим! Моя жінка будувала школу. Я зробив плян школи на шістьдесять хлонців, і земський заряд затвердив його, але порадив будувати школу в Курилівці, в великім селі, що було всего три версти від нас; до того ще курилівська школа, де вчились діти з чотирьох сел, між ними і з нашої Дубечні, була стара і тісна, і по гнилій підлозі уже ходить було небезпечно. В кінці марця Машу, по її бажаню, іменували кураторкою курилівської школи, а з початком квітня ми три рази скликували раду і переконували селян, що їх школа тісна і стара і що доконче треба будувати нову. Приїжджав член земської управи і інспектор народніх шкіл і також умовляли. По кождім засіданю нас окружали і просили на ведро горілки; нам було горячо в юрбі, ми скоро мучились і вертали до дому невдоволені і трохи сконфужені.

Конець кінцем, селяне дали землю під будову школи і з'обовязали ся доставити з міста своїми кіньми весь будівляний матеріал. І тільки упорались з яриною, в першу таки неділю з Курилівки і Дубечні пішли фіри за цеглою на фундамент. Виїхали скоро сьвіт раненько, а вернули пізно вечером; селяне були п'яні і говорили, що заму-чились.

Якби навмисне дощі і зимно тягло ся через цілий май. Дорога попеувалась, було болото. Фіри, вертаючи з міста, заїжджали звичайно до нас на подвіря — і що то був за страх! От у брамі показуєть ся кінь, розставивши передні ноги, череватий; він заким заїде на подвірє, кланяєть ся; влазить на розворах дванайцяти - аршинна платва, мокра, облизла; коло неї, накрившись від дощу, не дивлячись під ноги, не обминаючи калюж, ступає чоловік з полою підтиканою за пояс. Показуєть ся друга фіра — з тертицями, потім третя — з платвою, четверта... і місце перед домом повови заповняєть ся кіньми, платвами, дошками. Чоловіки й жінки з завязаними головами і з підтиканими спідницями, зі злобою дивлячись на наші вікна, галасують, жадають, щоби до них вийшла пані; чути грубу лайку. А з боку стоїть Мойсей, і нам здаєть ся, що він люблюєть ся нашою ганьбою.

— Не будем більше возити! — кричать селяне. — Замучились! Піди й сама вози!

Маша, бліда, стративши голову, думаючи, що зараз впадуть до неї в дім, висплає на пів ведра; після того галас стихає, і довгі колоди одна за другою висувають ся назад з подвіря.

Коли я збирав ся подивити ся на будівлю, жінка іригувалась і говорила:

— Селяне сердять ся. Коби тобі не зробили чого. Ні, чекай, і я поїду з тобою.

Ми їхали в Курилівку разом і там теслі просили нас на чай. Материял на зруб уже був готовий, час уже було класти фундамент, але камінярі не приходили; виходила проволока, і теслі нарікали. А коли в кінці прийшли камінярі, то показало ся, що нема піску: якось забули, що він потрібний. Користаючи з наших трудних обставин, селяне зажадали по трийцять копійок за віз, хоч від будови до ріки, де брали пісок, не було і чверть версти, а треба було більше ніж п'ятсот фір. Кінця не було непорозумінням, лайці і випрошуванням; жінка обурювалась, а доставець-каміняр, Тит Петров, сімдесятилітний дідок, брав її за руку і говорив:

— Диви но! Диви но! Привези ти мені тільки піску, прижену тобі зараз десять люда, і за два дни буде готове! Диви но!

Але привезли пісок, минуло і два і чотири дни і тиждень, а на місци будучого фундаменту все ще чорнів рів.

— Так то з розуму зійдеш! — іритувалась жінка. — Що за люде! Що за люде!

Підчас того безладя до нас приїжджав інженер Віктор Іванович. Він привозив з собою торбинки з винами і закусками, довго їв, і потім лягав спати на терасі і хропів, так, що наймити крутили головами і говорили:

— Нівроку!

Маша бувала не рада його приїздови, не вірила йому і рівночасно радилась з ним; коли він, виспавшись по обіді і вставши не в гуморі, зле виражав ся про наше господарство, або висловляв жаль, що купив Дубечню, котра принесла йому вже стільки страт, то на лиці бідної Маші виступала нудьга; вона скаржилась йому, він поїхав і говорив, що мужиків треба бити.

Наше подружжя і наше житє він називав комедією, говорив, що се каприз, забаганка.

— З нею вже бувало щось подібне, — розповідав він мені про Машу. — Вона раз узяла собі в голову бути оперовою співачкою і втікла від мене; я шукав її два місяці і, дорогенький, на самі телеграми видав тисячу рублів.

Він уже не називав мене ані сектантом, ані господином маляром, не похваляв уже мого робітницького житя, як перше, а говорив:

— Ви — дивний чоловік! Ви — ненормальний чоловік! Не хочу пророчити, але ви зле скінчите!

А Мама зле спала ночами і все думала про щось, сидючи коло вікна в нашій спальні. Не було вже сьміху при вечері, ані милих іримасів. Я мучив ся, і коли йшов дощ, то кожда крапля його врізувалась в моє серце, як шрот, і я готов був упасти перед Машею на коліна і перепрашати її за погоду. Коли на подвірю галасували селяне, то я також почував себе винуватим. Цілими годинами я пересиджував на однім місці, думаючи тільки про се,

яка прегарна людина Маша, яка се чудова людина. Я пристрасно любив її і мене одушевляло все, що вона робила, все, що говорила. Вона мала наклін до спокійної духової праці, вона любила довго читати, учитись чого; вона, що знала господарство тільки з книжок, дивувала всіх нас своїм знанєм, і ради, які вона давала, всі були добрі і ані одна з них не пропала в господарстві дармо. І при тім всім, кілько благородности, смаку і добродушности, тої добродушности, яка буває тільки у добре вихованих людей!

Сю жінку зі здоровим, позитивним розумом мучило безладє з дрібними клопатами і прикростями, в якім ми жили тепер; я се видів і сам не міг спати по ночах, голова моя думала і сльози підступали до горла. Я кидав ся, не знаючи, що робити.

Я летів до міста і привозив Маші книжки, газети, цукорки, квітки; я разом зі Стефаном ловив рибу, цілими годинами бродячи по шию в зимній воді під дощем, щоби зловитименька і внести якусь різнородність у нашу їду; я покірно просив селян не галасувати, поїв їх горівкою, підкупляв, давав їм ріжні обіцянки. І кілько я ще робив дурниць!

Дощі нарешті надстали, земля висохла. Встану, бувало, рано о четвертій годині, вийду в сад, — роса блищить ся на квітках, гудуть птиці і комахи на небі, ані одної хмарки; і сад і лука, і ріка такі гарні, але згадка про селян, про фірн, про інжинера!

Я і Маша разом їхали на легкій дорожці в поле, подивитись на овес. Вона поганяла, я сидів із заду; плечі її були трохи підняті і вітер грав її волосем.

— Право держи*)! — кричала вона при стрічи.

— Ти подібна до фірмана, — сказав я їй якось то.

— А може бути! Адже мій дід, батько інжинера, був фірманом. Ти не знав сего? — спитала вона обернувшись до мене, і зараз таки показала, як кричать і як сьпівають фірмани.

*) Чисто фірманський, російський термін; додати треба, що в Росії з XV, XVI. в. фірмани творили осібну, досить характерну верству (Ямщики).

„Ну й слава Богу!“ думав я слухаючи її. — „Слава Богу!“

І знов згадки про селян, про фіри, про інжинєра...

XIII.

Приїхав на біциклю доктор Благово. Зачала бувати часто сестра. Знов розмови про фізичну працю, про поступ, про таємничий ікс, що чекає людськість у далекій будучности. Доктор не любив нашого господарства тому, що воно перешкаджало нам диспутувати і говорив, що орати, косити, пасти телят, негідне вільного чоловіка, і що всі ті грубі форми боротьби за істнованє, люде з часом вложать на звирів і на машини, а самі будуть заняті виключно науковими дослідями. А сестра все просила, щоби її пустити скорше до дому і як що зіставала ся до пізна вечером або ночувати, то іритаціям не було кінця.

— Боже мій, яка ви ще дитина! — говорила їй з доктором Маша. — Се навіть сьмішно нарешті.

— Так, сьмішно, — потакувала сестра, — я признаю, що се сьмішне; але що робити, коли я не в силі перемогти себе? Мені все здаєть ся, що я поступаю зле.

Підчас сінокосів мене з непривички боліло все тіло; сидючи вечером на терасі зі своїми і розмовляючи, я раптом засипляв і з мене голосно сьміялись. Мене будили і садили за стіл вечеряти, мене опановувала дрімота і я, як непритомний, видів сьвітло, лица, тарілки, чув голоси і не розумів їх. А вставши рано, зараз брав ся до коси, або йшов до будови і робив цілий день.

Лишаючись у сьвята дома, я зауважав, що жінка і сестра щось скривають переді мною і навіть наче уникають мене. Жінка була до мене по давньому ласкава, але вона мала якісь свої гадки, в якими не ділила ся зі мною. Було зовсім певне, що її роздратоване супроти селян росло, житє для неї ставало все тяжше, а тимчасом вона вже не нарікала переді мною... З доктором тепер вона говорила охотнійше, ніж зі мною, і я не розумів, чому се так.

В нашій губернії був звичай: підчас сінокосів і жнив вечерами на панське обійсте приходили робітники і їх ча-стували горівкою, навіть молоді дівчата випивали по чарці. Ми не тримались того; косарі і жінки стояли у нас на подвірю до пізнього вечера, чекаючи на горівку, і потім відходили з лайкою. А Маша в той час суворо хмурилась і мовчала, або знов говорила до доктора з роздратованем, півголосом:

— Дикуни! Печеніги!

На селі нових людей приймають непривітно, майже ворожо, як у школі. Так прийняли і нас. З разу на нас дивились, як на людей дурних і блазнуватих, що купили собі маєтність тільки для того, що не мали де подіти грошей. З нас сьміяли ся. В нашім лісі і навіть у саді селяне пасли свою худобу; гонили до себе на село наші корови й коні і потім приходили упоминатись за шкоду. Приходили цілими громадами до нас на обійсте і з галасом заявляли, будь то ми при кошеню захопили кавалок якоїсь там Пишейовки або Семенихи, що не належала до нас; а що ми не знали докладно границь нашої землі, то вірили на слово і платили кару; потім однак показувало ся, що ми косили на своїм. В нашім лісі обдирали липи. Один дубеченський селянин, глитай, що торгував горівкою без концесії, підкупав наших наймитів і разом з ними ошукував нас найзрадливішим способом: нові колеса на возах замінював старими, брав наші робочі хомути і продавав їх нам таки і т. и. Але найприкріше було се, що діялось у Курилівці при будові; там жінки ночами крали тертиці, цеглу, кафлі, залізо; війт з людьми трусив у них, громада карала кожду на два рублі і потім сі карні гроші пропивала вся громада.

Коли Маша довідувалась про се, то з обуренем говорила докторови або моїй сестрі:

— Яка худобина! Се страшно! страшно! І я чув не раз, як вона висловляла жаль, що зачала будувати школу.

— Алеж зрозумійте, — переконував її доктор, — зрозумійте, що коли ви будете сю школу і взагалі робите добро, то не для селян, а в ім'я культури, в ім'я буду-

чності! І чим оті селяне гірші, тим більше поводів будувати для них школу! Зрозумійте!

В голосі його однак не було переконання і мені здавалося, що він разом з Машею ненавидів селян.

Маша часто ходила до млина і брала з собою сестру, і обі, сьміючись, говорили, що вони йдуть подивитись на Стефана, який він гарний. Стефан, як показалося, був повільний і неговіркий тільки з мущинами, а в жіночій товаристві поводився дуже свobodно і говорив без перестанку.

Раз прийшовши над ріку купатися, я не хотючи підслухав розмову. Маша і Клеопатра, обі в білих сукнях, сиділи на березі під ивою, в широкій тіні, а Стефан стояв побіч, заложивши руки назад, і говорив:

— Хіба мужики — люде? Не люде, а вибачайте, худоба, шахраї. Яке житє у мужика? Тільки їсти й пити, та щоб як можна таньше, та в коршмі горло дерти без глузду; і ні там розмов гарних, ані поведєня, ані формальности, а так — неук! І сам у болоті, і жінка в болоті; в чім був, в тім і ліг, бараболю з борщу тягне таки пальцями, квас пє з тараканом, — хоч би подув!

— З біди! — обстала сестра.

— З якої там біди! Воно правда, нужда, алеж нужда нужді не рівна, добродійко. От, коли чоловік у криміналі сидить або, скажім, сліпий, або без ніг, то се, справді, не дай Боже нікому, а як що на свободі, при своїм розумі, очі і руки і сила є, Бог є, то чого йому ще потреба? Недбальство, добродійко, темнота, а не біда. Коли ви, скажім, добрі пани, по вашому образованию, з милосердія захочете йому подати поміч, то він ваші гроші пропє по своїй підлости, або, гірше того, сам відтворить шинок і за ваші гроші зачне людей грабити. Ви були ласкаві сказати — з біди. А хибаж багатий мужик жиє ліпше? Також, вибачайте, як свиня. Грубіян, крикун, дубина, іде ширший ніж довший, морда напухла, червона — так здається, замахнув би ся і лупнув його, падлюку. Он Ларіон, дубеченський, також багатий, а, небійсь, лубки в вашім лісі дре не згірш бідного; і сам злодій, і діти злодії, а як упєть ся, заперє носом у калюжу і спить. Усі вони, до-

бродійко, нічого не варті. Пожиєш з ними на селі, то наче в пеклі. Застрагло воно мені в зубах, те село, і слава Богу, Царю Небесному, і ситний я, і одягнений, відслужив у драгонах свій час, відбув війтом три роки, і вільний козак я тепер: де хочу, там і живу. На селі жити не бажаю і ніхто не має права мене присилувати. Кажуть: жінка. Ти, кажуть, повинен у хаті з жінкою жити. А чому так? Я у неї не наймав ся.

— Скажіть, Стефане, ви оженились з любови? — спитала Маша.

— Яка у нас на селі любов? — відповів Стефан і усміхнувся. — Властиво, добродійко, коли бажаєте знати, я оженив ся другим раз. Я сам не курилівський, а з Залісоща, а в Курилівку мене потім у зяті прийняли. Бачите, батько не бажав, аби ми ділились між собою — нас усіх п'ять братів, я поклонив ся, тай пішов на чуже село, в зяті. А перша моя жінка померла в молодих літах.

— З чого?

— З глупоти. Плаче бувало, все плаче, й плаче без глузду, тай так пропала. Якесь зіле все пила, щоби стати гарнійшою, та мабуть пошкодила собі в середині. А друга моя жінка, курилівська — що з неї! Сільська баба, мужичка, і більш нічого. Коли її за мене сватали, мене се звабило; думаю, молода, біла, чисто живуть. Мати її наче хлистовка*) і каву п'є, а головно, значить, чисто живуть. От і оженив ся, а на другий день сіли обідати, приказав я теї ложку подати, а вона подає ложку і дивлюсь, пальцем її витерла. От тобі й на, думаю, гарна у вас чистота. Пожив з ними рік і пішов. Мені би може з мійською женитись, — говорив він дальше, помовчавши. — Кажуть, жінка чоловікови помічниця. На що мені помічниця, я й сам собі поможу, а ти ліпше зі мною поговори, та не так, щоби все те-те-те-те, а розумно, з чутєм. Без доброї розмови — яке житє!

Стефан нараз замовк, і зараз таки почув я його нудне, монотонне „у-лю-лю-лю“. Се значило, що він побачив мене.

*) Хлисти — релігійно містична секта.

Маша бувала часто в млинї і в розмовах зі Стефаном, очевидно, знаходила вдоволенє; Стефан так щиро і з переконєм лаяв мужиків і її тягнуло до него. Коли вона вертала ся з млина, то кождий раз селянин-ідіот, що стерег саду, кричав до неї:

— Дівка Палашка! Здорова була, дівка Палашка! І гавкав на неї по-песьому: „Гав! гав!“ А вона ставала і дивилась на него з увагою, наче в гавканю того ідіота знаходила відповідь на свої гадки і, імовірно, він притягав її так, як лайка Стефана. А дома чекала її якась звістка, наприклад, що сільські гуси потолочили у нас на городі капусту, або що Ларіон віжки украв, і вона говорила, здвигнувши плечима, з усміхом:

— Чогож ви хочете від сих людей?

Вона обурювалась, на душі її накупало, а я тимчасом привикав до селян і мене все більше тягнуло до них. По більшій частині се були нервові, роздратовані, понижені люде; се були люде з пригнетеною фантазією, темні, з бідним, невиразним світоглядом, все з одними і тими самими гадками про сіру землю, про сірі дні, про чорний хліб; люде, що лукавили, але так, як птахи, ховали за дерево тільки саму голову, що не вміли рахувати. Вони не йшли до вас на сінокіс за двацять рублів, але йшли за півведра горівки, хоч за двацять рублів могли би купити чотири ведра. І дійсно, було й болото, і п'янство, і глупота і обманство, але при всім тим одначе відчувало ся, що селянське житє, в загалї, держать ся на якійсь сильній, здоровій осн. Хоч якою нездарною худобиною не видав би ся селянин, ідучи за своєю сохою, і як хочби він не дурманив себе горівкою, то все таки, приглянувшись йому ближше почуваш, що в нїм є те потрібне і дуже важне, чого нема на пр. в Маші і докторі, а то: він вірить, що головне на землі—правда, і що спасеніє його і всего народа тільки в одній правді, і тому більш усього на світі він любить справедливість. Я говорив жінці, що вона видить плями на склі, а не видить самого скла; у відповідь вона мовчала, або посьпівувала, як Стефан; „у-лю-лю-лю“... Коли ся добра, розумна жінка блїдла з обуреня і з дрожанєм у голосі говорила з доктором про п'янство і обманство, то мене ди-

увала і чудувала її непамятливість... Як могла вона забути, що її батько, інженер, також пив, багато пив, і що гроші, за які була куплена Дубечня, були призирані при помочи цілого ряду безличних, безсовісних обманств?

XIV.

І сестра також жила своїм відрубним життям, котре старанно крила переді мною. Вона часто шептала з Машею. Коли я підходив до неї, то вона ціла кулилась і погляд її ставав такий, наче вона що завинила, чогось благала; очевидно в її душі відбувалось щось таке, чого вона бояла ся, або стидалась. Щоби коли не здибатись у саді, або не зістати самій зо мною, вона цілий час тримала ся Маші і мені доводилось говорити з нею рідко, тільки при обіді.

Якось раз вечером я тихо йшов садом, вертаючи від будови. Вже зачинало темніти. Не помічаючи мене, не чуючи моїх кроків, сестра ходила коло старої, широкої яблоні, зовсім тихенько, наче мара. Вона була чорно одягнена і ходила скоро, все по одній лінії взад і вперед, дивлячись у землю. Упало з дерева яблуко, вона здригнулась від гуку, станула і притиснула руки до висків. В тій самій хвилі я підійшов до неї.

В пориві сердечної любови, що раптом зібрала в моїм серці, зі сльозами, згадуючи чомусь нашу матір, наше дитинство, я обіймив її за плечі і поцілував.

— Що тобі? — спитав я. — Ти мучиш ся чимось, я давно се бачу. Скажи, що тобі?

— Мені страшно... — промовила вона дріжучи.

— Що тобі? — допитував ся я. — Ради Бога, будь щира!

— Я буду, буду щира, я скажу тобі всю правду. Укривати перед тобою — се так тяжко, се так мучить! Мисаїле, я люблю... — говорила вона дальше шептом. — Я люблю, я люблю... — Я щаслива, але мені чомусь так страшно.

Стало чути кроки, показав ся між деревами доктор Благово в шовковій сорочці, в високих чоботях. Очевидно

тут коло яблінки вони назначили собі зійти ся. Побачивши його, вона кинулась до него нагло, з сим криком болю, наче його відбирали від неї:

— Володимир! Володимир!

Вона притуляла ся до него і з пристрастю дивилась йому в лице, і аж тепер я запримітив, як схудла і поблідла вона за останній час. Особливо се було видно по її мережанім ковнірику, який я давно знав і який тепер свободнійше, ніж коли, обхоплював її ший, тонку і довгу. Доктор змішав ся, але зараз прийшов до себе і сказав, пригладжуючи її волосє:

— Ну, чогож, чогож... По що так нервуватись? Видиш, я приїхав.

Ми мовчали, несміло поглядаючи один на одного. Потім ми йшли всі троє і я чув, як доктор говорив до мене:

— Культурне жите у нас іще не починало ся. Старі потішають ся, що коли тепер нема нічого, то було щось у сорокових чи шістьдесятих роках; се — старі, а ми молоді, наших мізків ще не порушив *marasmus senilis*, ми не можемо потішати ся такими ілюзіями. Початок Русії був у 862 році, а початку культурної Русії, я так розумію, ще не було.

Але я не розбирав тих мірковань. Якось так дивно було, не хотіло ся вірити, що сестра залюблена, що вона ось іде і тримає за руку чужого і ласкаво дивить ся на него. Моя сестра, се нервове, застрашене, забите, несвобідне сотворіне, любить чоловіка, що вже жонатий і має діти! Чогось стало мені жаль, а чого саме, — не знаю; присутність доктора чомусь була вже неприємна і я ніяк не міг зрозуміти, що може вийти з тої їх любови.

XV.

Я і Маша їхали в Курилівку на посвященє школи.

— Осінь, осінь, осінь... — по тиху говорила Маша, оглядаючись на около. — Минуло літо. Птахів не ма і зеленіють тільки самі смереки.

Так, уже минуло літо. Дні ще ясні і теплі, але ранками холодно, пастухи виходять уже в кожухах, а в наших саді на астрах роса не висихає через цілий день. Усе чути жалібні звуки, і трудно пізнати, чи се віконниця скрипить на своїх заржавілих завісах, чи летять журавлі — і стає гарно на душі і так хочеть ся жити!

— Минуло літо... — говорила Маша. — Тепер ми обоє можемо зробити обрахунок. Ми багато працювали, багато думали, ми через те стали ліпші, — честь нам і слава, ми особисто багато поступили; али чи той наш успіх мав виразний вплив на жите, що нас окружає, чи приніс пожиток хоч кому небудь? Ні. Темнота, фізичний бруд, піянство, незвичайно висока смертельність дітей, — все лишилось, як і було, і від того, що ти орав і сїяв, а я видавала гроші і читала книжки, нікому не стало ліпше. Очевидно ми працювали тільки для себе і широко думали тільки для себе.

Подібні міркування збивали мене і я не знав, що думати.

— Ми з початку до кінця були щирі, — сказав я, — а хто щирій, того й правда.

— Хтож перечить? Ми добре думали, але зле переводили в жите те добро. Передовсім самі наші способи — чиж вони не хибні? Ти хочеш бути пожиточний людям, але вже тим одним, що купуєш маєтність, ти з самого початку загороджуєш собі всяку можливість зробити для них щось пожиточного. А коли ти працюєш, одягаєш ся і їси як селянин, то ти своїм авторитетом наче узаконнюєш ту їх тяжку, незграбну одєжу, страшні хати, ті їх дурні борони... З другого боку нехай і так, що ти працюєш довго, дуже довго, ціле жите, що кінець кінцем є які такі практичні результати, то що вони значать супроти таких елементарних сил, як масова темнота, голод, холод, дегенерація? Крапля в морі! Тут треба иньших способів боротьби, сильних, сміливих, скорих! Коли справді хочеш бути корисним, то вийди з тісного круга звичайної діяльності і старай ся впливати відразу на масу! Потреба передовсім голосної, енергічної пропаганди. Чому штука, приклад,

музика, дійсно такі життєві, такі популярні і такі сильні? Тому, що музик чи співак впливає відразу на тисячі. Дорога, дорога моя штука! — говорила вона далі, задумливо дивлячись в небо. — Штука дає крила і уносить далеко — далеко! Кому навкучило болото, дрібні грошеві інтереси, хто, обурений, покривджений і хто нарікає, той може знайти спокій і вдоволення тільки в красі.

Коли ми доїжджали до Курилівки, погода була ясна, радісна. Де-не-де по обійстях молотили, пахло житною соломкою. За плотами яскраво червоніла рябина і дерева довкола, куди глянеш, були золоті або червоні. На дзвіниці дзвонили, несли до школи образи і було чути, як співали: „Заступнице усердная“. А яке прозоре повітря, як високо літали голуби!

Відправили в шкільній салі молебні. Потім курилівські селяни піднесли Маші ікону, а дубеченські — великий колач і позолочену сільничку. І Маша розплакалась. „А як що було сказане непотрібне або які невдоволення, то вибачте“, сказав оден дідусь і поклонився їй і мені.

Коли ми їхали до дому, Маша озиралась на школу; зелений дах, що я помалював і що тепер блищав на сонці, довго було нам видно. І я почував, що погляди, які кидала тепер Маша, були прощальні.

XVI.

Вечером вона вибрала собі місто.

Останніми часами вона часто виїздила до міста і там ночувала. В її неприсутності я не міг працювати, руки мої опускались і слабли; наше велике обістя видавалося як нудна, обридлива пустка, сад шумів сердито і без неї дім, дерева, коні для мене вже не були „наші“.

Я нікуди не виходив із дому. а все сидів за її столом, коло її шафи з астрономічними книжками, тими давніми фаворитами, тепер уже непотрібними, що дивились на мене так застиджено... Цілими годинами, поки било сім, вісім, дев'ять, поки за вікнами настала осіння ніч, чорна, як саджа, я оглядав її стару рукавичку, або перо, котрим вона все писала, або її маленькі ножички; я нічого не робив

і ясно почував, що коли я перше робив що, коли орав, косив, рубав, то тому тільки, що сего хотіла вона. І коли би вона післала мене чистити глибоку керницю, де я стояв би по пояс у воді, то я поліз би і в керницю, не міркуючи, чи потрібне се чи ні. А тепер її не було побіч, Дубечня з її розвалинами, нехарством, з потрісканими віконницями представляла ся мені хаосом, у яким усяка робота була безкористна. Та й по що мені було тут працювати, по що гадки і клопоти про будучність, коли я почував, що з під мене усуває ся земля, що моя роля тут у Дубечні вже відіграна, що мене, одним словом, чекає та сама доля, яка дістала ся астрономічним книжкам? О, яка то була нудьга в ночі, в години самоти, коли я що мінати неспокійно надслухував, наче чекав, що туй туй хтось крикне, що мені час забиратись. Мені не було жаль Дубечні, мені було жаль своєї любови, для котрої очевидно також настала осінь. Яке се величезне щастє любити і бути любленим, і як страшно почувати, що зачинаєш падати з тої високої вежі!

Маша вернула ся з міста на другий день перед вечером. Вона була з чогось невдоволена, але скривала се і тільки сказала, чому се заложені всі подвійні вікна, — так можна задусити ся. Я виняв дві рами. Нам не хотілось їсти, але ми сіли і повечеряли.

— Іди, вимий руки, — сказала жінка. — Від тебе чути кітом.

Вона привезла з міста нові ілюстровані журнали і ми разом оглядали їх по вечері. Трафлялись додатки з рисунками мод і формами. Маша оглядала їх побіжно і відкладала на бік, щоби потім оглянути окремо, як належить: але одна сукня з широкою як дзвін, гладкою спідницею і з великими рукавами заінтересувала її і вона мінуту дивилась на неї серіозно і уважно.

— Се не вле, — сказала вона.

— Так, ся сукня буде тобі дуже до лиця! — сказав я. — Дуже!

І дивлячись з розчуленем на сукню, любуючись тою сірою плямою тільки тому, що вона їй сподобалась, я говорив далі з чутєм:

— Чудова, чарівна сукня! Чудесна, чудова Маша! Дорога моя Маша!

І сльози покапали на рисунок...

— Чудова Маша... муркотів я. — Мила, дорога Маша...

Вона пішла і лягла, і я ще з годину сидів і оглядав ілюстрації.

— Ти непотрібно виняв подвійні вікна,—сказала вона із спальні. — Боюсь, щоби не було зимно. От як задуває!

Я прочитав де що із „всячини“ — про виріб таного атраменту і про найбільший брильянт на сьвіті. Я знов натрафив на образець із сукнею, що їй сподобалась і я представив собі її на балю з вахлярем, з голими плечима, блискучу, розкішну, що розуміє ся і на музиці і на малярстві і на літературі і якою малою, короткою видалась мені моя роля!

Наша стріча, се наше подружжє, були тільки епізодом, яких буде ще не мало в житю сеї живої, незвичайно даровитої жінки. Все найліпше на сьвіті, як я вже сказав, було на її услуги і вона дістала те все зовсім даром і навіть ідеї і модерні напрями служили для її утіхи, для ріжнородности, і я був тільки візником, що довів її від одної забави до другої. Тепер я вже їй непотрібний, вона вилетить і я зістанусь сам...

І як у відповідь на мої думки на подвірю залунав страшний крик:

— Їва-алт!

Се був тонкий бабський голос, і наче покривляючись йому, в комині загудів вітер також тонким голосом. Минуло з пів мінути і знов задунало серед шуму вітру, але вже наче з другого кінця подвіря:

— Їва-алт!

— Мисаїле, ти чуєш? — спитала по тиху жінка. — Ти чуєш?

Вона вийшла до мене зі спальні тільки у сорочці, з розпущеним волосєм, і надслухувала, дивлячись в темне вікно.

— Когось дусять! — промовила вона. — Ще сего бракувало!

Я взяв рушницю і вийшов. На дворі було дуже темно, дув сильний вітер, так, що трудно було стояти. Я перейшов до воріт, послухав: шумлять дерева, свистить вітер і в саді, мабуть у селянина-ідіота, ліниво виє пес. За ворітьми тьма кромішня, на дорозі ані одного сьвітла. І коло тої офіщини, де торік була канцелярия, раптом залунав придушений крик:

— Іва-алт!

— Хто там? — крикнув я.

Боролося двох людей. Один витручував, а другий не хотів іти і оба тяжко дихали.

— Пусти! — говорив один і я пізнав Івана Чепракова; се він кричав тонким, бабським голосом. — Пусти, проклятий, а то я тобі цілу руку покусую!

В другім я пізнав Мойсея. Я розборонив їх і при тім не стримався і вдарив Мойсея по лиці два рази. Він упав, потім устав і я вдарив його ще раз.

— Вони хотіли мене убити, — муркотів він. — До маминої комоди підкрадались... Я бажаю заперти їх у офіщині для безпеки.

А Чепраков був паний, не пізнавав мене і все глибоко зітхав, як би набираючи повітря, щоби знов крикнути ївалт.

Я лишив їх і вернув ся до хати; жінка лежала в ліжку, вже одягнена. Я оповів їй про се, що діялось на подвір'ю, і не затаїв навіть, що бив Мойсея.

— Страшно жити на селі, — промовила вона. — І яка довга ся ніч, Бог з нею.

— Іва-алт! — відізнавалось знов, трошки згодом.

— Я піду утихомирю їх — сказав я.

— Ні, нехай вони собі там перегризуть горла, — промовила вона з відразою.

Вона дивилась на стелю і надслухувала, а я сидів побіч, не сьміючи заговорити з нею, з таким чутем, наче то я був винен, що на дворі кричали ївалт і що ніч була така довга.

Ми мовчали, і я нетерпливо чекав, коли в вікнах засвітає. А Маша цілий час дивилась так, наче пробудила ся із забуття і тепер дивувалась, як се вона, така розумна,

добре вихована, така охайна, могла опинитись у сій нужденній провінціональній пустці, серед купи дрібних, нікчемних людей і як се вона могла забути ся до того степеня, що навіть закохалась у одним із тих людей і більше ніж півроку була його жінкою! Мені здавалось, що для неї було вже все одно, чи я, чи Мойсей, чи Чепраков; усе для неї злялось в тім п'янім, дикім „івалт“ — і я і наше подружжя, і наше господарство і осіння слота; і коли вона зітхала, або рухалась, щоби лягти вигіднійше, то я читав на її лиці: „О, коби як найскорше ранок!“

Рано вона поїхала.

Я пробув у Дубечні ще три дні, чекаючи її, потім зложив усі наші річчї в оден покій, запер і пішов до міста. Коли я задзвонив до інжинера, то був уже вечір, і на нашій Великій Дворянській сьвітнились ліхтарні. Павло сказав мені, що нема нікого дома; Віктор Іванович поїхав до Петербурга, а Марія Вікторівна мабуть у Ажотіних на пробі. Памятаю, з яким зворушенєм я йшов потім до Ажотіних, як билось і замирало моє серце, коли я йшов по сходах і довго стояв на горі, не сьміючи увійти в сю сьвятиню муз!

В сали на столику, на фортепані, на сцені горіли сьвічки, всюди по три, і перше представленє було назначене на тринадцятого, і тепер перша проба була в понеділок — тяжкий день. Боротьба з пересудами! Всі аматори драматичної штуки були вже зібрані; старша, середуща і молодша ходили по сцені, читаючи свої ролі з зошитів. З далека від усіх нерухомо стояв Редька, притулившись виском до стіни і набожно дивив ся на сцену, чекаючи початку проби. Все як бувало!

Я звернув ся до господині,—треба було привитати ся, але раптом усі запискали, закивали до мене, щоби я не стукав ногами. Стало тихо. Піднесли віко у фортепані, сіла якась пані, прижмурюючи свої короткозорі очі до нот, і до фортепану підійшла моя Маша, прибрана, гарна, але якось особливо гарна, на новий спосіб, цілком не подібна до тої Маші, що весною приходила до мене до млина; вона засьпівала:

„Отчего я люблю тебя, свѣтлая ночь?“

За цілий час нашої знайомости се перший раз я чув, як вона сьпівала. Вона мала гарний, повний, сильний голос і за той час як вона сьпівала, мені здавало ся, що я їм достиглу, солодку, запашну диню*). І он вона скінчила, їй били брава і вона усміхаєть ся, дуже вдоволена, граючи очима, переглядаючи ноти, поправляючи на собі сукню, наче пташка, що вирвалася нарешті з клітки і на свободі випростовує свої крила. Волосє вона мала зачесане на уха, і вираз лица був негарний, визивающий, наче вона хотіла нас усіх зачіпити або крикнути на нас, як на коней: „Гей ви, милі!“

І може бути, що в тій хвилі вона була дуже подібна до свого діда фірмана.

— І ти тут? — спитала вона, подаючи мені руку. — Ти чув, як я сьпівала? Но, як тобі здаєть ся? — і не чекаючи моєї відповіді вона говорила далі: — дуже добре, що ти тут. Нині в ночі я їду не на довго до Петербурга. Ти мене пустиш?

О півночі я відвів її на двірець. Вона ласкаво обняла мене, мабуть з вдячності за те, що я не ставив їй непотрібних питань і обіцяла писати до мене, а я довго стискав її руки і цілував їх, ледви здержуючи сльози, не говорячи до неї ані слова.

А коли вона відїхала, я стояв, дивив ся на сьвітла, що віддалялись, пестив її в своїй уяві і тихо говорив:

— Дорога моя Маша, чудова Маша...

Ночував я на Макарісі у Карповни, а рано вже разом з Редькою оббивав жєблї у одного багатого купця, що віддавав свою доньку за доктора.

XVII.

В неділю по обіді приходила до мене сестра і пила зі мною чай.

— Тепер я дуже багато читаю, — говорила вона показуючи мені книжки, які вона, ідучи до мене, взяла з мійської бібліотеки. — Спасибі твоїй жінці і Володимирови,

*) Мельон.

вони розбудили у мене самопізнанє. Вони виратували мене, зробили те, що я тепер почуваю себе людиною. Перше бувало я не спала ночами від ріжних турбот: „Ах, за тиждень у нас минуло ся багато цукру! Ах, коби не пересолити огірків!“ І тепер я також не сплю, але я маю вже иньші гадки. Я гризусь, що так глуно, бездушно пройшла половина мого житя. Своїм минулим я погорджую, стидаю ся його, а на батька цівлюсь тепер як на свого ворога. О, яка я вдячна твоїй жінці! А Володимир? Се такий чудесний чоловік! Вони вітворили мені очі.

— Се не добре, що ти не спиш по ночах, — сказав я.

— Ти може думаєш, що я хора? Зовсім ні. Володимир оглядав мене і казав, що я зовсім здорова. Але не про здоровле тут ходить, воно не таке важне... Скажи ти мені: по правді я поступаю?

Вона потребувала моральної підпори — се було видно. Маша поїхала, доктор Благово був у Петербурзі і в місті крім мене, не було нікого, хто міг би сказати їй, що вона жие по правді. Вона пильно вдивлялась мені в лице, стараючись відчитати мої тайні гадки і коли я при ній задумував ся і мовчав, то вона брала се до себе і робила ся сумною. Треба було цілий час тримати себе на острозі, і коли вона питала мене, чи має рацию, то я спішив відповісти їй, що так і що я глибоко поважаю її.

— Ти знаєш? Мені у Ажотіних дали ролю... — говорила вона далі. — Хочу грати на сцені. Хочу жити, — одним словом, хочу пити з повної чашки. Таланту я не маю ніякого і роля всего на десять стрічок, але те все таки безмірно висше і благороднійше, ніж наливати чай по пять разів на день і підглядати, чи не з'їла кухарка за багато. А найважнїйше — нехай нарешті батько побачить, що і я здібна до протесту.

Після чаю вона лягла на мою постіль і полежала якийсь час з замкненими очима, дуже бліда.

— Яке ослабленє! — промовила вона, піднімаючись. — Володимир говорив, що всі мійські жінки і дівчата малокровні з неробства. Який розумний чоловік Володимир! Він має зовсім, зовсім рацию. Треба працювати!

Два дни пізнійше вона прийшла до Ажотіних на пробу, з зошитом. Вона була в чорній сукни, зі шнурочком коралів на шії, з брошкою, подібною здалека до французького піріжка, і в вухах були великі ковтки, в котрих блищало по брилянтови. Коли я глянув на неї, то мені стало ніяково; мене вразив брак смаку. Що вона непотрібно наділа ковтки і брилянти і була дивно одягнена, — запримітили й інші; я бачив на лицах усмішки і чув, як хтось сказав сьміючись:

— Клеопатра Єгипетська.

Вона старалась бути товариською, свободною, спокійною і тому виглядала зманерованою і дивною. Не була вже проста і симпатична, як перше.

— Тепер я заявила батькови, що йду на пробу, — зачала вона підходячи до мене, — і він крикнув, що відбирає мені своє благословенство і навіть трохи не вдарив мене. Представ собі, я не вмю своєї ролі, — сказала вона, заглядаючи в зошит. — Я на певне помилюся. І так, льос упав, — говорила вона далі в сильнім зворушенню. — Льос упав...

Їй здавалось, що всі дивлять ся на неї і всі здивовані тим важним кроком, на який вона рішилась, що всі чекають від неї чогось особливого; переконати її, що на таких малих і нецікавих людей, як я і вона, ніхто не звертає уваги, було неможливо.

До третьої дії вона не мала що робити і по своїй ролі провінціональної кумасі в гостях мала постояти коло дверей, як би підслухуючи, і потім сказати короткий монолог. До свого виходу, найменше з півтори години, поки на сцені ходили, читали, пили чай, диспутували, вона не відходила від мене і тягом муркотіла свою ролю і нервово мняла зошит; думаючи, що всі дивлять ся на неї і чекають на її вихід, вона дріжачи поправляла волосє і говорила мені:

— Я на певне помилюся... Як тяжко мені на душі, колиб ти знав! Мені так страшно, наче мене зараз поведуть на смерть.

В кінці прийшла її черга.

— Клеопатра Алексєєвна, — ви тепер! — сказав режисер.

Вона вийшла на середину сцени з виразом страху на лиці, негарна, незграбна і з пів мінути перестояла, наче остовпіла, зовсім нерухомо, і тільки одні великі ковтки махали ся під вухами.

— На перший раз можна читати, — сказав хтось.

Мені було ясно, що вона дрожить і від дрожі не може говорити і отворити зошиту, і що їй зовсім не до ролі, і я вже хотів піти до неї і сказати їй що, коли вона раптом упала на коліна на середині сцени і голосно заридала.

Все рухалось, усе гомоніло довкола, один я стояв, опершись на кудісу, переляканий тим, що стало ся, не розуміючи, не знаючи, що мені робити. Я видів, як її піднесли і вивели. Я видів, як до мене підійшла Анюта Благово; перше я її не бачив у салі і тепер вона наче зіпд землі виросла. Вона була в капелюсі за вельоном, і, як усе, виглядала так, наче зайшла тільки на мінутку.

— Я казала їй, щоби вона не грала! — сказала вона з пересердем, виціджуючи кожде слово і червоніючи. — Се божевільство! Ви повинні були не пустити її!

Підійшла скоро Ажотіна-мати в короткім кафтанику, з короткими рукавами, з тютюновим попелом, худа і плеската.

— Мій друже, се страшно, — промовила вона, ламаючи руки і, по звичаю, пильно дивлячись мені в лице. — Се страшно! Ваша сестра в такім стані... вона беременна! Виведіть її, прошу вас...

Вона тяжко віддихала з ірітації. А з боку стояли три доньки, такі-ж як вона худі і плескати, і застрашено тиснулись одна до одної. Вони були перестрашені, переражені, наче в їх домі що-йно зловили каторжника. Яка ганьба, як страшно! А однак ся шановна родина ціле своє жите боролася з пересудами; очевидно вони думали, що всі пересуди і похибки людськості тільки в трьох свічках, в тринадцятім, у тяжкім дні понеділку!

— Прошу вас... прошу... — повторяла добродійка Ажотіна складаючи уста у форму серця на складі „шу“ і вимовляючи його як „шю“.

— Прошу, відведіть її до дому.

XVIII.

Трохи згодом я йшов із сестрою по вулиці. Я прикривав її полою свого плаща; ми спішилися, вибираючи заулки, де не було ліхтарень, ховаючись від перехожих, і се було подібне до втеки. Вона вже не плакала, а дивилась на мене сухими очима. На Макариху, куди я вів її, було всего дваццять мінут ходу, і дивне диво, за такий короткий час ми встигли згадати ціле наше жите, ми про все переговорили, обдумали нашу ситуацію, обмірковали...

Ми постановили, що нам нема вже як лишатись у сім місті і що коли я роздобуду трохи грошей, то ми виїдемо куди-небудь у инше місце. В одних домах уже спали, в инших грали в карти; ми ненавиділи ті дома, боялись їх і говорили про фанатизм, грубість чутя, нікчемність сих шановних родин, сих аматорів драматичної штуки, котрих ми так настрашили і я запитував, чим єї глупі, жорстокі, ліннів, нечесні люди ліпші від паних і забобонних курилівських мужиків, або чим ліпші вони від зьвірів, котрі також обурюють ся, коли який випадок порушить однастайність їх життя обмеженого інстинктами. Що було би тепер з сестрою, коли-б вона лишила ся дома? Які моральні муки терпіла би вона розмовляючи з батьком, стрічаючи що дня знайомих? Я представляв собі те, і зараз таки мені пригадали ся люди, самі знайомі люди, котрих поволи замучували їх близькі і рідні, пригадали ся замучені до божевільности пси, живі воробці, обскубані хлопчисками до голого і кинені у воду — і довгий, довгий ряд глухих, повільних мук, які я бачив у тім місті без перерви від самого дитинства; і я не міг зрозуміти, чим живють єї шістьдесять тисяч мешканців, по що вони читають євангеліє, по що молять ся, по що читають книжки і журнали? Який користок принесло їм те все, що доси писало ся і говорило ся, коли у них усе та сама духовна темнота і те саме обриджене до свободи, що було і сто і триста літ тому? Підприємець тесля ціле своє жите будує в місті дома і все таки до самої смерти замісь „галлерія“ говорить „галдарєя“; так і єї шістьдесять тисяч мешканців з покоління на покоління читають і чують про

правду, про милосерде і свободу, і все таки до самої смерти брешуть від раня до вечера, мучать одні одних, а свободи боять ся і ненавидять її, як ворога.

— І так, моя доля рішена, — сказала сестра, коли ми прийшли до дому. — Після того, що стало ся, я вже не можу вертати ся „туди“. Господи, як се добре! Мені стало легко на душі.

Вона зараз лягла на постіль. На віях у неї блищали слюзи, але вираз лица був щасливий, спала вона твердо і солодко, і видно було, що справді їй легко на душі і що вона відпочиває. Давно-давно вже вона так не спала!

І так ми зачали жити разом. Вона все співала і говорила, що їй дуже добре і книжки, які ми брали в бібліотеці, я відносив нечитані, тому, що вона вже не могла читати; їй хотілось тільки марити і говорити про будучність.

Латаючи моє біле або помагаючи Карпівні коло печи, вона то поспівувала, то говорила про свого Володимира, про його розум, гарні манери, доброту, про його незвичайну ученість, і я потакував їй, хоч уже не любив її доктора. Їй хотіло ся працювати, жити самостійно, на свій рахунок, і вона говорила, що буде учителькою або фельчеркою, скоро тільки дозволить здоров'я, і буде сама мити підлоги, прати біле. Вона вже пристрасно любила свого маленького; його ще не було на сьвітї, але вона вже знала, які у него очі, які руки і як він сьмієть ся. Вона любила поговорити про вихованє, а що найліпшим чоловіком на сьвітї був Володимир, то й усі гадки її про вихованє зводились тільки до того, щоби хлопчик був такий чарівний, як його батько. Кінця не було розмовам і все, що вона говорила, викликало в ній живу радість. Деколи й я радував ся, не знаючи сам чому.

Мабуть і я набрав ся від неї її мрій. Я також нічого не читав і тільки марив; вечерами, не вважаючи на втому, я ходив по хаті з кута в кут, заложивши руки в кишеню і говорив про Машу.

— Як ти думаєш, — питав я сестру, — коли вона вернеть ся? Мені здаєть ся, що вернеть ся коло Різдва, не пізнійше! Що їй там робити?

— Коли вона до тебе не пише, то очевидно вернеться дуже скоро.

— Се правда, — потакував я, хоч дуже добре знав, що Маші нема по що вертати в наше місто.

Я сильно затужив за нею і вже не міг не обманювати себе і старався, щоби мене обманювали інші. Сестра очікувала свого доктора, а я Машу, і ми обоє безнастанно говорили, сміялись і не запримічали, що не даємо спати Карпівні, котра лежала у себе на печі і все муркотіла:

— Самовар гудів з рання, гудів-ів! Ой не на добро, любі мої, не на добро!

У нас не бував ніхто крім листоноса, що приносив сестрі листи від доктора, та Прокопія, що часами вечером заходив до нас і мовчки поглянувши на сестру, виходив і вже у себе в кухні говорив:

— Кождий стан повинен пам'ятати свою науку, а хто не бажає того розуміти із своєї гордості, тому юдоль.*)

Він любив слово „юдоль“. Якось раз — се було вже на свята, коли я переходив через торговницю, він закликав мене до себе в ятку і, не подаючи мені рук, заявив, що йому треба поговорити зі мною про якусь дуже важну справу. Він був червоний від морозу і від горілки; коло него за лядою стояв Миколка з розбійницьким лицем, тримаючи у руці закрівавлений ніж.

— Я бажаю висловити вам мої слова, — зачав Прокопій. — Ся подія не може існувати для того, що самі розумієте, за таку юдоль люди не похвалять ані нас, ані вас. Мамуня, розуміється, з милосердя не може говорити вам неприємности, щоби ваша сестриця забрала ся на иньшу квартиру, з причини свого стану, а я більше не бажаю, тому, що їхнього поступка не можу похвалити.

Я зрозумів його і вийшов з ятки. Того-ж дня я і сестра перенесли ся до Редьки. Ми не мали грошей на фіякра і йшли пішки; я ніс на плечах клунок з нашими річами, а сестра не мала нічого у руках, але вона задихалась, кашляла і все питала, чи скоро зайдемо.

*) Юдоль = долпна, із звісного порівняння: житє = юдоль печали.

XIX.

Нарешті прийшов лист від Маші. „Дорогий, добрий М. А., — писала вона, — добрий, лагідний „ангел ви наш“, як називає вас старий маляр, будьте здорові, я їду з батьком до Америки на виставу. За кілька день я побачу океан — так далеко від Дубечні, страшно подумати! Се далеко і незмірно, як небо, і мене тягне туди, на волю, я триумфую, я дурію, і ви бачите, який нескладний мій лист. Любий мій, добрий, дайте мені свободу і скорше розірвіть нитку, що ще держить ся, звязуючи мене і вас. Се, що я здибала і пізнала вас, було небесним промінem, що освітило мое істнованє; але се, що я стала вашою жінкою, було помилкою, ви се розумієте, і мене тепер мучить пізнанє сеї помилки і я на колінах благаю вас, мій великодушний друже, скоро-скоренько, ще заким я поїду за океан, телеґрафуйте, що ви годитесь, аби направити нашу спільну помилку, зняти сей одинокий камінь з моїх крил, і мій батько, котрий прийме на себе всі заходи, обіцяє мені не докучати вам занадто формальностями. І так, свободна на всі чотири сторони? Чи так? Будьте щасливі, най вас Бог благословить, простіть мені грішній! Я жива, здорова. Сиплю грішми, роблю багато дурниць і що мінати дякую Богу, що у такої злої жінки, як я, нема дітей. Я сьпіваю і маю поводженє, але се не хвилює порив, ні, се — моя пристань, моя келія, куди я йду на відпочинок. Цар Давид мав перстїнь з написом: „Усе минає“. Коли сумно, то від сих слів стає весело, а коли весело, то стає сумно. Я справила собі такий перстїнь з єврейськими буквами і сей талісман удержить мене від пристрастних поривів. Усе минає, минеть ся й житє, отже нічого не треба. Або потрібна тільки сьвідомість свободи, для того, що коли чоловік свободний, то йому нічого, нічого, нічого не треба. Порвіть отже нитку. Вас і сестру сердечно обіймаю. Простіть і забудьте вашу М.“

Сестра лежала в одній комнаті, Редька, що був хорий і вже виздоровлював — у другій. Як раз тоді, коли я дістав сей лист, сестра по тиху перейшла до маляра, сіла поруч него і почала читати. Вона що дня читала йому

Островського або Гоголя, і він слухав дивлячись у одну точку, не сьміючись, киваючи головою, і зрідка муркотів до себе:

— Все може бути! Все може бути!

Коли в творі було представлене щось негарне, погане, то він говорив немов би зі злобою, тикаючи в книжку пальцем:

— Ось вона, лжа! Ось що вона робить, та лжа!

Сценічні твори подобались йому і змістом і тенденцією, і своєю штучною будовою, і він дивувався їй, ніколи не називаючи її по назвиську:

— Як се він хитро пришпилив!

Тепер сестра прочитала поводи тільки одну сторону і не могла більше: забракло голосу. Редька взяв її за руку і порухав висохлими губами, сказав ледви чутио слабим голосом:

— Душа у праведного біла і гладка, як крейда, а у грішного, як пумекс. Душа у праведного — олива ясна, а у грішного — іазова смола. Працювати треба, терпіти треба, хорувати треба, — говорив він далі, — а котрий чоловік не працює і не терпить, тому не буде царства небесного. Горе, горе ситим, горе сильним, горе богатим, горе вірителям! Не видати їм царства небесного. Тля їсть траву, іржа зелізо...

— А лжа — душу... — закінчила сестра і розсьміялась.

Я ще раз прочитав лист і щось дивне сталося з моєю свідомістю; мені на хвилю здавалося, що від мене чути різницю, що я йду до губернатора на якісь переговори і що наді мною висить щось фатальне, неминуче, страшне. В тій хвилі до кухні прийшов жовнір, що приносив нам два рази на тиждень, не знати від кого, чай, булки і орябків, від котрих пахло перфумою. Роботи у мене не було, треба було сидіти дома по цілих днях, і мабуть сей, хто прислав нам ті булки, знав, що ми бідуємо. Я чув, як сестра розмовляла з жовніром і весело сьміялась. Потім вона лежачи їла булку і говорила до мене:

— Як ти не схотів служити і став малярем, я і Анюта Благово зразу знали, що ти добре зробив, але нам було страшно вимовити се на голос. Скажи, яка то сила не дає

признати ся до того, що думаєш? Возьмім хоч би Анюту Благово. Вона тебе любить, обожає, вона знає, що ти добре робиш; вона і мене любить, як сестру, і знає, що я маю рацію, і не бійсь, в душі завидує мені. але якась сила не дає їй прийти до нас, вона уникає нас, боїть ся.

Сестра зложила на грудях руки і сказала з запалом:

— Як вона тебе любить, коли-б ти знав! До тої любови вона призналась тільки мені і то по тихенько, на потемки. Бувало в саді заведе в темну алею і зачне шептати, який ти їй дорогий. Побачиш, вона ніколи не вийде замуж, бо любить тебе. Тобі жаль її?

— Жаль!

— Се вона прислала булки. Сьмішна вона, справді, по що укривати ся? Я також була сьмішна і дурна, а ось пішла звідтам і вже нікого не боюсь, думаю і говорю голосно, що хочу — і стала щасливою. Коли я була дома, не мала й поняття про щастє, а тепер я не поміняла би ся з королевою...

Прийшов доктор Благово. Він одержав докторський ступень і тепер перебував у нашім місті, у батька, відпочивав і говорив, що незадовго знов поїде до Петербурга. Він хотів зайняти ся щіпленем тифу і мабуть холери; хотів поїхати за границю задля дальших студій і потім зайняти катедру. Він уже покинув був військову службу і носив широкі шевьотові жакети, дуже широкі штани і прегарні кравати. Сестра одушевляла ся його шпильками, запинками і червоною шовковою хустинкою, котру він мабуть з кокетерії носив у передній кишені жакета. Якось раз вільним часом ми взяли ся з нею рахувати на память усі його костюми і дійшли до того, що він має їх найменше десять. Було видно, що він любить мою сестру, як перше, але він анї разу, навіть жартом не сказав, що возьме її з собою до Петербурга або за границю, і я не міг собі ясно представити, що буде з нею, як вона лишиться ся жива, що буде з її дитиною. А вона тільки без кінця марила і не думала серіозно про будучність; вона говорила, що нехай він їде, куди хоче, і нехай навіть покине її, аби тільки сам був щасливий, а з неї досить і того, що було.

Звичайно прийшовши до нас, він оглядав її дуже уважно і жадав, щоби вона при нїм пила молоко з капками. І сего разу було те-ж саме. Він оглянув її і примусив випити склянку молока і після того в наших комнатах запахло креозотом.

— Ось розумно, — сказав він, беручи від неї склянку. — Тобі не можна багато говорити, а останніми часами ти торочиш, як сорока. Будь ласкава, мовчи!

Вона засьміялась. Потім він увійшов у комнату Редьки, де я сидів і ласкаво потріпав мене по плечі.

— Ну, що, старенький? — запитав він, нахилиючись до хорого.

— Ваше високоблагородіє! — промовив Редька, тихо порухавши губами. — Ваше високоблагородіє, осьміляюся замельдувати: всі під Богом ходимо, всім умирати треба... Позвольте правду сказати... Ваше високоблагородіє, не буде вам царства небесного!

— Щож робити, — зажартував доктор, — треба-ж комусь бути і в пеклі!

І знов щось раптом сталося з моєю свідомістю, наче мені приснилося, що я зимою вночі стою на подвір'ю різні, а поруч зі мною Прокопій, від якого заносить перцівкою; я зібрав сили і протер очі, і в тій хвили мені представилося, що я йду до губернатора задля переговорів. Нічого подібного не було у мене ані перед тим, ані потім, і сі дивні згадки, подібні до снів, я пояснюю великим змученням нервів. Я переживав і різницю і розмову з губернатором і рівночасно ворушилась невиразна гадка, що сего в дійсності нема.

Коли я опам'ятався, то побачив, що я вже не дома, а на улиці, і разом з доктором стою коло ліхтарні.

— Сумно, сумно! — говорив він і слізки текли у него по лиці. — Вона весела, все сьміється, сподівається, а стан її безвихідний, голубчику. Ваш Редька ненавидить мене і все хоче дати до пізнання, що я зле з нею поступив... Він по своєму має рацію, але я маю також свою точку погляду, і я ані трошки не жалую того, що сталося. Треба любити, ми всі повинні любити — чи-ж

неправда? — без любови не було би життя; хто боїть ся і уникає любови, той несвобідний.

Поволи він перейшов на інші теми, заговорив про науку, про свою дисертацію, що подобала ся в Петербурзі; він говорив з запалом і вже не пам'ятав ані про мою сестру, ані про своє горе, ані про мене. Жите поривало його. У тої — Америка і перетінь з написом, думав я, а у сего — докторський степень і наукова кар'єра, і тільки я і сестра лишили ся при старім.

Попрощавши ся з ним, я підійшов до ліхтарні і ще раз прочитав лист. І я згадав, живо згадав, як весною ранком вона прийшла до мене до млина, лягла і накрила ся козушком — вона хотіла бути подібною до простої баби. А коли іншим разом — се було також ранком — ми витягали з води вершку, то на нас із прибережних ів спалили ся грубі краплі дощу і ми сьміяли ся...

В нашім домі на Великій Дворянській було темно. Я переліз через паркан і, як робив се давнійше, пішов заднім входом до кухні, щоб взяти там лямпочку. В кухні не було нікого; коло печи шипів самовар, чекаючи на батька. „Хто-то тепер, подумав я, наливає батьковн чай?“ Взявши лямпочку я пішов у хатчину і тут зробив собі постіль зі старих газет і ляг. Кулі на стінах суворо дивились, як і перше, і тіні їх мигали. Було холодно. Мені здавало ся, що тепер повинна прийти сестра і принести мені вечерю, але в тій же хвилі я згадав, що вона хора і лежить в домі Редьки, і мені видало ся дивним, що я переліз через паркан і лежу в неопаленій хатчині. Сьвідомість моя плутала ся і мені привиджували ся різні дурниці.

Дзвонять. З дитинства знайомі звуки: зразу дріт шелестить по стіні, потім в кухні чути короткий, жалібний звук. Се вернув ся з клюбу батько. Я встав і пішов до кухні. Кухарка Аксинія побачивши мене сплеснула руками і чомусь заплакала.

— Рідний мій! — заговорила вона по тиху. — Дорогий! О, Господи!

І зі зворушення зачала мняти в руках свій фартушок. На вікні стояли чверть-ведрові бутлі з ягодами і горілкою. Я наляв собі чашку від чаю і лакомо випив, тому,

що мені сильно хотіло ся пити. Аксинія що-йно вимила стіл і лавки, і в кухні був запах, який буває в ясних, чистих кухнях, у порядних кухарок. І сей запах, і крик сверщка колись у дитинстві заманював нас, дитий, сюди до кухні і успособлював до казок, до гри в короля...

— А Клеопатра де? — питала Аксинія тихо, швидко, стримуючи віддих. — А шапка твоя де, батеньку? А жінка, кажуть, у Пітер*) поїхала?

Вона служила ще за нашої матери і купала колись мене і Клеопатру в нецках, і тепер для неї ми все ще були діти, котрих треба було поучати. Через яку чверть години вона виложила передо мною всі свої погляди, які з розвагою старої слуги збирала в тишині сеї кухні цілий час, поки ми не бачились. Вона сказала, що доктора можна присилувати женити ся з Клеопатрою; треба тільки настрашити його, і як би добре написати просьбу, то архієрей розірве його перше подружжя; що добре би тайком перед жінкою продати Дубечню, а гроші зложити в банку на моє ім'я; що коли-б я і сестра поклонили ся батькови до ніг і попросили гарненько, то може-б він вибачив нам; що треба би відслужити молебен Цариці небесній...

— Ну, іди, батеньку, поговори з ним, — сказала вона, коли розляг ся кашель батька. — Іди, поговори, поклонись, голова не відпаде!

Я пішов. Батько вже сидів за столом і рпсував плян віллї з іотицькимм вікнами і з грубою вежою, подібною до веж огневої сторожі, щось незвичайно тупе і незграбне. Я увійшовши в кабінет станув так, що мені було видно той рисунок. Я не знав, по що я прийшов до батька, але памятаю, що коли я побачив його худе лице, червону шию, його тінь на стїні, то мені захотіло ся кинутись йому на шию і, як навчала Аксинія, поклонитись йому до ніг; але вид віллї з іотицькими вікнами і з грубою вежою стримав мене.

— Добрий вечір, — сказав я.

Він поглянув на мене і зараз таки спустив очи на свій рисунок.

*) Простонародня назва Петербурга.

— Що тобі потрібно? — спитав він трошки згодом.

— Я прийшов вам сказати: сестра дуже хора. Вона незадовго умре, — додав я по тиху.

— Щож? — зітхнув батько, здимаючи окуляри і кладучи їх на стіл. — Що посієш, те й збереш. Що посієш, — повторив він, устаючи із-за стола, — те й збереш. Я прошу тебе згадати, як два роки тому ти прийшов до мене і ось на тім самім місці я просив тебе, благав покинути свої фальшиві погляди, нагадував тобі про обов'язок, честь і про твої обов'язки супроти предків, традиції, котрих ми повинні сьвято заховувати. Чи ти послухав мене? Ти погорджував моїми радами і з упором тримався даліше своїх фальшивих поглядів; та ще не доспів на тім, своїми фальшивими поглядами ти звів також сестру і змусив її втратити моральність і сором. Тепер вам обоім зле. Щож? Що посієш, те й збереш!

Він говорив се і ходив по кабінеті. Мабуть він думав, що я прийшов до него перепрошуватись, і мабуть чекав, що я зачну просити за себе і за сестру. Мені було холодно, я дріжав, як у пропасниці і говорив з трудом, захриплим голосом.

— І я також прошу згадати, — сказав я, — на тім самім місці я благав вас зрозуміти мене, подумати, рішити разом зі мною, як і для чого нам жити, а ви у відповідь заговорили про предків, про діда, що писав вірші. Вам тепер кажуть, що ваша донька одиначка безнадійно хора, а ви знов про предків, про традиції... І така легкодушність у старости, коли смерть не за горами, коли лишило ся яких п'ять-десять літ життя!

— Та чого ти прийшов сюди? — строго спитав батько, очевидно ображений тим, що я докорив йому легкодушностію.

— Не знаю. Я люблю вас, мені невимовно жаль, що ми такі далекі один одному, — ось я й прийшов. Я ще люблю вас, але сестра вже зовсім зірвала з вами. Вона не вибачає і вже ніколи не вибачить. Саме ім'я ваше викликає в ній обриджене до минулого, до життя.

— А хто винен? — крикнув батько. — Ти-ж винен, поганче!

— Та нехай і я винен, — сказав я. — Признаю ся, я багато завинив, але чому-ж те ваше жите, яке ви уважаєте обовязковим і для нас — чому воно таке дурне, нездарне, чому анї в однім із тих домів, що ви будуєте ось уже трийцять лїт, нема людей, у котрих я міг би повчити ся, як жити, щоби не бути винним? В цілім місті анї одного чесного чоловіка! Ті ваші дома — прокляті гнізда, де женуть зі сьвіта материй, доньок, мучать дітний... Бідна моя мати! — говорив я далше в розпуді. — Бідна сестра! Треба туманити себе горілкою, картамп, обмовою, треба упідляти ся, удавати побожного, або десятки лїт рисувати й рисувати, щоби не бачити всіх страховищ, які криють ся в тих домах. Місто наше існує вже сотки лїт і за цілий час воно не дало вітчині анї одного корисного чоловіка — анї одного! Ви душили в самім зароді все хоч трошки живе і визначне! Місто крамарів, шинкарів, канцеляристів, непотрібних гіпокритів, непридатне місто, котрого не пожалувала би анї одна душа, як би воно нараз запало ся під землю.

— Я не бажаю слухати тебе, поганче! — сказав батько і взяв зі стола лінійку. — Тяпаний! Ти не сьмієш приходити в такім виді до батька! Кажу тобі в останній раз і перекажи се своїй неморальній сестрі, що ви від мене нічого не дістанете. Непокірних дітний я вирвав зі свого серця, і коли вони страждають через непослух і упір, то я не жалую їх. Можеш іти, звідки прийшов! Богу сподобало ся покарати мене вами, але я з покорою зношу сей допуст і, як Йов, знаходжу потїху в стражданнях і безпостаянній праці. Ти не повинен переступати мойого порога, доки не поправиш ся. Я справедливий, усе, що я говорю, се корисне, і коли що ти хочеш собі добра, то повинен ціле своє жите пам'ятати се, що я говорив тобі і говорю.

Я махнув рукою і вийшов. Потім не памятаю, що було в ночі і на другий день. Кажуть, що я ходив по вулицях без шапки, заточуючись, і голосно сьпівав, а за мною купами ходили вуличники і кричали:

— Маленький зиск! Маленький зиск!

XX.

Коли-б я мав охоту справити собі перстїнь, то я вибрав би такий напис: „Нїщо не минає“. Я вірю, що нїщо не минає без слїду, і що кождий і найменший наш крок має значїне для теперїшнього житя і для будучности.

Те, що я пережив, не минуло даремне. Мої великі нещастя, моя терпеливість зворушили серця мешканцїв, і тепер мене вже не називають „маленьким зиском“, не сьміють ся з мене, і, коли я переходжу поміж крамниці, мене вже не обливають водою. До того, що я став робїтником, уже привикли і не видять нїчого дивного в тїм, що я, дворянин, ношу відра з фарбою і вставляю шиби; навпаки, менї охотно дають замовлення, мене вважають уже добрим майстром і найлїпшим підпрїємцем після Редьки, котрїй хоч і виздоровїв, хоч і по давньому малює без руштованя банї на дзвіницях, але вже не годен дати сосї раду з робїтниками; замїсь него я тепер бігаю по містї і шукаю замовлень, я наймаю і обраховую хлопцїв, я беру позички на великі проценти. І тепер, ставши підпрїємцем, я розумію, як то задля кількогрошового замовлення можна по три днї бігати по містї і шукати бляхарїв. Зі мною поводять ся чемно, говорять менї „ви“, і в домах, де я роблю, мене частують чайом і присилають спитати, чи не хочу обідати. Дїти і дївчата часто приходять і цїкаво або сумовито дивлять ся на мене.

Якось я робив у садї у губернатора, малював там альтану на мармур. Губернатор проходжуючись зайшов у альтану і з нудьги заговорив зі мною, і я нагадав йому, як він колись то кликав мене до себе на переслух. Він мїнуто дивив ся менї в лице, потїм зложив уста як О, розвів руками і сказав:

— Не памятаю!

Я постарїв ся, зробив ся мовчазливим, суворим, строгим, рїдко коли сьмію ся, і кажуть, що я став подібний до Редьки і, як він, наводжу на хлопцїв нудьгу своїми непотрібними поученнями.

Марія Вікторівна, колишня моя жінка, перебуває тепер за границею, а її батько інженер десь у східніх губерніях будує дорогу і скуповує там маєстности. Доктор Благово також за границею. Дубечня перейшла знов до пані Чепракової, що купила її, виторгувавши у інженера двайцять процент опусту. Мойсей ходить уже в твердім капелюсі; він часто приїжджає до міста легкою дорожкою задля якихось інтересів і стає коло банку. Кажуть, що він уже купив собі маєстність з банковим довгом і все інформує ся в банку про Дубечню, котру також збираєть ся купити. Бідний Іван Чепраков довго тягав ся по місті, нічого не роблячи і пив. Я пробував був примістити його в нашім ремеслі, і якийсь час він разом з нами малював дахи і вставляв шиби, і навіть се йому зачинало подобатись, і як правдивий маляр він крав оливу, просив на чай, пив. Але робота скоро навкучила йому, він зачав нудитись і вернув ся до Дубечні, і потім хлопці признавали ся мені, що він намовляв їх разом з ним забити Мойсея і обікрасти генеральшу.

Батько дуже постарів ся, згорбив ся і вечерами проходить ся коло свого дому. Я не буваю у него.

Прокопій підчас холери лічив крамарів перцівкою і дегтьом і брав за се гроші, і, як я довідався з нашої газети, його карали різками за те, що він, сидячи в своїй ятці, зле говорив про докторів. Його челядник Миколка умер на холеру. Карпівна ще живе і по давньому любить і боїть ся свого Прокопія. Побачивши мене, вона кождий раз сумно киває головою і каже зітхаючи:

— Пропала твоя головонька!

В будні я буваю занятий від досвітку до вечера. А в свята, в погоду, я беру на руки свою малесеньку сестріницю (сестра сподівала ся хлопчика, але родила ся у неї дівчинка) і йду, не спішучи, на цвинтар. Там я стою або сиджу, і довго дивлюсь на дорогі мені могилу і кажу дівчинці, що тут лежить її мама.

Часом я застаю при могилі Анюту Благово. Ми ви-таємось і стоїмо мовчки, або говоримо про Клеопатру, про її дівчинку, про те, як сумно жити на світі. Потім, вий-

шовши з цвинтаря, ми йдемо мовчки і вона звільняє крок навмисне, щоби довше йти зі мною поруч. Дівчинка, весела, щаслива, жмурачи очі від яркого денного сонця, сьміючись протягає до неї руки, і ми стаємо і разом пестимо сю маленьку дівчинку.

А коли входимо до міста, Анюта Благово зворушена червоніє, прощаєть ся зі мною і йде дальше сама, солідна, сувора... І вже ніхто з прохожих, дивлячись на неї, не міг би подумати, що вона що-йно йшла поруч зі мною і навіть пестила дитину.

З російського переклала

Марія Грушевська.

